

Κεφάλαιο 9. Πολιτειακή οργάνωση και κοινωνικές ομάδες. Πρόσωπα, οικογένεια και περιουσία στο Βυζάντιο.

Σύνοψη

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστεί, οπωσδήποτε σε αδρές γραμμές, η οργάνωση του βυζαντινού δημόσιου και ιδιωτικού βίου, πάντοτε με αφετηρία σχέσεις που αφορούν ή απασχόλησαν το δίκαιο. Κατά την παρουσίαση θα γίνει προσπάθεια για ανάδειξη των επιρροών, που δέχθηκαν οι διάφοροι θεσμοί αλλά και η κοινωνία της Αυτοκρατορίας, έτσι ώστε να ανιχνευθούν και στην πράξη οι παράγοντες, που οδήγησαν στη δημιουργία της «βυζαντινής» φυσιογνωμίας της αλλά και των στοιχείων που τη συνδέουν με το ρωμαϊκό της παρελθόν. Το υλικό χωρίζεται σε δύο μεγάλες ενότητες, η μία από τις οποίες αφορά την κρατική και κοινωνική οργάνωση, ενώ η δεύτερη θα πραγματευθεί τις προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις, με ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο που αυτές εκδηλώνονταν στον χώρο της οικογένειας.

Προαπαιτούμενη γνώση

Αναγκαία κρίνεται η καλή γνώση των κεφαλαίων 4 και 7 του παρόντος εγχειριδίου.

9. Εισαγωγή

Το κύριο χαρακτηριστικό της βυζαντινής κρατικής οργάνωσης υπήρξε η κεντρική θέση του αυτοκράτορα, από τον οποίο εκπορευόταν κάθε εξουσία. Στη βάση της αυτοκρατορικής εξουσίας υπήρχε, όμως, μια ιδεολογία σύνδεσής του με τον Θεό και υποχρέωσής του να μεριμνά για το καλό των υπηκόων του, που οπωσδήποτε απάλυνε τα στοιχεία της απολυταρχίας (βλ. 9.1.1). Λειτουργούσαν, ακόμη, και πολιτειακοί παράγοντες, κάποιιοι από τους οποίους, όπως η *Σύγκλητος* ή οι *Δήμοι* (βλ. 9.1.2, 9.1.6) υπηρετούσαν, θεωρητικά τουλάχιστον, τον ίδιο στόχο. Ιδιαίτερη θέση στο βυζαντινό κρατικό σύστημα είχε η Εκκλησία, λόγω της στενής όσο και περίπλοκης σχέσης της με την Πολιτεία (βλ. 9.1.7). Παρά τον συγκεντρωτισμό αυτόν πάντως, το Βυζάντιο έχει να επιδείξει και ένα αξιόλογο σύστημα αποκέντρωσης που εκδηλώθηκε με την ανάπτυξη του θεσμού των *θεμάτων* (βλ. 9.1.4). Η μελέτη της βυζαντινής κοινωνίας δεν αποτελεί, οπωσδήποτε, αντικείμενο ενός εγχειριδίου Ιστορίας του Δικαίου. Παρ' όλα αυτά, βυζαντινά νομοθετικά κείμενα ασχολήθηκαν συστηματικά με κοινωνικές ομάδες, όπως οι *δυνατοί* και οι *πένητες* στην ύπαιθρο και οι *συντεχνίες* στην πρωτεύουσα και γι' αυτό θα γίνει λόγος σχετικά με τις ρυθμίσεις τους αυτές (βλ. 9.1.8, 9.1.9). Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε στον βυζαντινό άνθρωπο ως υποκείμενο δικαίου, στη λειτουργία της οικογένειας (με αφετηρία τον γάμο) και στις συναφείς προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις (βλ. 9.2) (εικόνα 9.1).

9.1. Πολιτειακή οργάνωση και κοινωνικές ομάδες

Όπως ήδη παρατηρήθηκε (βλ. 8.1), η σήμερα ονομαζόμενη *Βυζαντινή Αυτοκρατορία* δεν ιδρύθηκε ως νέο κράτος, αλλά στην πολιτική θεωρία της εποχής αποτέλεσε *συνέχεια* της παλαιάς Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, με νέα πρωτεύουσα, διατηρώντας έτσι αφενός μεν την αξίωση για παγκόσμια κυριαρχία, αφετέρου δε πολλούς από τους ρωμαϊκούς πολιτειακούς παράγοντες με επίκεντρο τον αυτοκράτορα, ενώ το Ρωμαϊκό Δίκαιο θεωρούνταν πάντοτε ισχύον και πατροπαράδοτο δίκαιο (βλ. 8.1.1). Η επικράτηση του Χριστιανισμού και η ανάδειξή του σε επίσημη θρησκεία, σφράγισε, πάντως, τη βυζαντινή πολιτική θεωρία, έτσι ώστε το *imperium romanum* να ταυτίζεται πλέον με το *imperium christianum* (βλ. 8.1.4). Πέρα από την Κωνσταντινούπολη, και οι επαρχίες διατήρησαν αρχικά τη ρωμαϊκή τους δομή, από τον 7^ο αιώνα όμως και μετά, αναδιοργανώνονται στον κατεξοχόν βυζαντινό θεσμό των *θεμάτων*, με τον οποίο συνδέεται και η δημιουργία «εθνικού» στρατού και η εξέλιξή του σε πολιτικό παράγοντα (βλ. 9.1.5). Από την τελευταία ρωμαϊκή περίοδο το Βυζάντιο κληρονόμησε και τη μεγάλη *αγροτική περιουσία*, η οποία από τον 7^ο αιώνα και μετά περιορίζεται προς όφελος της μικρής γαιοκτησίας, ενώ μετά τον 9^ο αιώνα αρχίζει μια περίοδος, κατά την οποία οι μεγάλοι γαιοκτήμονες προσπαθούν να εξαπλωθούν σε βάρος των μικροϊδιοκτητών, στο πλευρό των οποίων τάσσονται αυτοκράτορες της Μακεδονικής Δυναστείας (βλ. 9.1.8). Κληρονομιά των χρόνων μετά τον Διοκλητιανό υπήρξε και η υποχρεωτική οργάνωση

των επαγγελματιών σε *συντεχνίες* υπό κρατικό έλεγχο. Η οργάνωση αυτή μαρτυρείται για πολλές πόλεις της Αυτοκρατορίας και για ολόκληρη, σχεδόν, τη βυζαντινή περίοδο· από τον 13^ο αιώνα και μετά, όμως, ο κρατικός παρεμβατισμός μάλλον υποχωρεί. Αρκετά καθαρή εικόνα για τη συντεχνιακή οργάνωση και τη λειτουργία πολλών επαγγελμάτων διαθέτουμε, πάντως, μόνον για την Κωνσταντινούπολη κατά τον 10^ο αιώνα (9.1.9.).

9.1.1. Ο αυτοκράτορας

Εικόνα 9.1. Ο Χριστός ένθρονος στέφει τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνό (1118-1143) και τον γιο του Αλέξιο. Τον παραστέκουν δύο γυναικείες μορφές, ντυμένες με αυτοκρατορικά ενδύματα, που τιτλοφορούνται η Ελεημοσύνη και η Δικαιοσύνη (από Τετραβάγγελο της Βιβλιοθήκης του Βατικανού [1122-1125]). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Η *απόλυτη εξουσία* του βυζαντινού αυτοκράτορα δεν συνεπαγόταν ότι μπορούσε να νομοθετεί χωρίς *φραγμούς*. Η εξουσία του αποτελούσε, κατά τη βυζαντινή διατύπωση, *έννομον έπιστασίαν*, γιατί έπρεπε να ασκείται μέσα στα όρια του φυσικού δικαίου και της ηθικής. Σύμφωνα, άλλωστε, με τη χριστιανική αντίληψη, ο αυτοκράτορας ήταν μεν δημιουργός του δικαίου, *πηγή* όμως του δικαίου ήταν ο Θεός. Έτσι, θεμελιώδες στοιχείο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας είναι η σχέση με το Θείο, η οποία εκδηλώνεται με την αντίληψη ότι η αυτοκρατορική εξουσία πηγάζει από τη θεϊκή βούληση και οι φορείς της αποτελούν όργανα της θείας πρόνοιας. Απόρροια αυτής της αντίληψης ήταν η συνείδηση, πως ένας αυτοκράτορας μπορούσε να νομιμοποιηθεί, ακόμη και αν ήταν πρόσωπο ξένο προς την άρχουσα δυναστεία, κάτι που, όπως θα φανεί στη συνέχεια, δεν σπάνιζε. Για τη νομιμοποίηση αυτή αναγκαία ήταν η άσκηση της εξουσίας με πνεύμα *δικαιοσύνης* και *φιλανθρωπίας*, η οποία τονιζόταν τόσο από τους ίδιους τους αυτοκράτορες στα προοίμια των νόμων τους όσο και από τον λαϊκό παράγοντα, όταν σε διάφορες επίσημες ευκαιρίες τους επευφημούσε ή τους εξέφραζε παράπονα. Ακριβώς αυτός ο τρόπος άσκησης της εξουσίας ήταν εκείνος, που διέκρινε στην πολιτική θεωρία των Βυζαντινών τον *βασιλέα* από τον *τύραννο*. Οι όροι *τύραννος* και *τυραννίς*, κληρονομημένοι από την ελληνική πολιτική σκέψη, χρησιμοποιούνταν για να δηλώσουν εκείνον, που κυβερνούσε αδιαφορώντας για τον νόμο και την ηθική, με μόνο γνώμονα την προσωπική του βούληση. Η αρχή αυτή διατυπώθηκε επιγραμματικά ήδη στις αρχές του 5^{ου} αιώνα από τον φιλόσοφο και επίσκοπο Πενταπόλεως της Κυρηναϊκής Συνέσιο με την εξής φράση: «...βασιλέως μὲν ἔστι τρόπος ὁ νόμος, τυράννου δὲ ὁ τρόπος νόμος».

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα παραπάνω, βασικό στοιχείο για τη νομιμοποίηση του βυζαντινού αυτοκράτορα ήταν η άσκηση από αυτόν χρηστής διοίκησης, που τεκμηριώνει τη θεία προέλευση της εξουσίας του. Αντίθετα, κληρονομική διαδοχή δεν ήταν θεσμοθετημένη και, τουλάχιστον στους πρώτους αιώνες, δεν αποτελούσε στοιχείο της βυζαντινής πολιτικής θεωρίας. Υπήρχε δυνατότητα να προτείνει ο αυτοκράτορας κάποιον για διάδοχο του, αν όμως ο θρόνος χήρευε χωρίς τέτοια υπόδειξη, γινόταν *εκλογή* του νέου αυτοκράτορα, μέχρι το 450 από τον στρατό και από το 450 μέχρι τον 7^ο αιώνα από τη Σύγκλητο. Η *εκλογή* μόνη της δεν συνεπαγόταν άμεση ανάληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας. Αυτή επερχόταν με μια δεύτερη πράξη, την *αναγόρευση* του αυτοκράτορα (εικόνα 9.2α), που γινόταν με τελετουργική ανακήρυξή του σε *Αύγουστο*. Στις αρχές του 7^{ου} αιώνα διαχωρίζεται από την αναγόρευση και αποτελεί πλέον ιδιαίτερη τελετή η *στέμμις*, δηλαδή η περιβολή του νέου αυτοκράτορα με την επίσημη *χλαμύδα* και το *διάδημα* (στέμμα). Αυτή γινόταν συνήθως στην Αγία Σοφία, με συμμετοχή του πατριάρχη, που ευλογούσε τα βασιλικά σύμβολα και τοποθετούσε στην κεφαλή του αυτοκράτορα το στέμμα. Με τον τρόπο αυτό, νομιμοποιούνταν ακόμη και αυτοκράτορες που είχαν ανέβει στον θρόνο μετά από επαναστατικές ενέργειες. Οι τελευταίες δεν σπάνιζαν καθόλου και γι' αυτό από την ίδια εποχή δημιουργείται η πρακτική, να ορίζει ο αυτοκράτορας *συμβασιλέα*, συνήθως τον πρωτότοκο γιο του, στον οποίο απονεμόταν η βασιλική ιδιότητα με στέψη (εικόνα 9.2β). Παρ' όλα αυτά, η αντίληψη για δυναστική συνέχεια και κληρονομική βασιλεία θεωρήθηκε γενικά αποδεκτή πολιτειακή αρχή μετά τον 11^ο αιώνα, αφού είχε ήδη εμπειρωθεί στον λαό ως στοιχείο της αυτοκρατορικής νομιμότητας.

Εικόνα 9.2α. Ανακήρυξη του Λέοντα Ε' Αρμένιου ως αυτοκράτορα. Μικρογραφία από το χειρόγραφο της Σύνοψης Ιστοριών του Ιωάννη Σκυλίτζη (β' μισό του 13ου αιώνα, Μαδρίτη-Εθνική Βιβλιοθήκη). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Εικόνα 9.2β. Στέψη του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου ως αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη. Μικρογραφία από το χειρόγραφο της Σύνοψης Ιστοριών του Ιωάννη Σκυλίτζη (β' μισό του 13ου αιώνα, Μαδρίτη-Εθνική Βιβλιοθήκη). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

9.1.2. Η Σύγκλητος

Όπως ήδη αναφέρθηκε (βλ. 8.1.3), ο Μέγας Κωνσταντίνος θεσμοθέτησε στη νέα πρωτεύουσα του κράτους πολιτειακά όργανα ανάλογα με αυτά της Ρώμης. Έτσι και η Κωνσταντινούπολη απέκτησε *Σύγκλητο*, η οποία, όμως, παρά τις προσπάθειες των πρώτων αυτοκρατόρων και τη μετακίνηση μελών συγκλητικών οικογενειών από την παλαιά στη νέα πρωτεύουσα, υστερούσε αρχικά σε γόητρο απέναντι σε αυτήν της Ρώμης (βλ. 4.2.3). Σταδιακά, όμως, η Σύγκλητος της Κωνσταντινούπολης αναδείχθηκε σε σημαντικό πολιτειακό παράγοντα της Ανατολικής Αυτοκρατορίας, έτσι ώστε από το 450 να περιέλθει σε αυτήν η αρμοδιότητα για την εκλογή του αυτοκράτορα (βλ. 9.1.1). Πέρα από την πολιτική της επιρροή, η Σύγκλητος αποκτά αρμοδιότητες στον τομέα της διπλωματίας, αλλά και της απονομής δικαιοσύνης (βλ. 10.1.2). Η σταδιακή επικράτηση του θεσμού της *συμβασιλείας* (βλ. 9.1.1) είχε ως αποτέλεσμα για τη Σύγκλητο την απώλεια της εξουσίας εκλογής του αυτοκράτορα. Παρ' όλα αυτά, και μετά τον 10^ο αιώνα εξακολούθησε να έχει κύρος και σημασία για την πολιτική ζωή της Αυτοκρατορίας. Κρίσιμη καμπή για τον ρόλο της Συγκλήτου αποτέλεσε ο 11^{ος} αιώνας, όταν πρώτα ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ' επέτρεψε τη μαζική εισδοχή σ' αυτήν διοικητικών στελεχών και αργότερα ο Κωνσταντίνος Ι' επιχειρηματιών και εμπόρων. Η αλλαγή αυτή στη σύνθεση της Συγκλήτου είχε ως αποτέλεσμα και τη σταδιακή απώλεια του γοήτρου και της σημασίας της, κάτι που ολοκληρώθηκε, όταν ο Αλέξιος Α' Κομνηνός επέβαλε κοινωνική αναδιάρθρωση, αναδεικνύοντας σε ανώτατη τάξη μόνον τα μέλη της ευρύτερης αυτοκρατορικής οικογένειας και καταργώντας παλαιούς υψηλούς τίτλους, που συνεπάγονταν άλλοτε δικαίωμα εισδοχής στη Σύγκλητο. Από τα τέλη του αιώνα αυτού, λοιπόν, η Σύγκλητος παύει να είναι υπολογίσιμος πολιτειακός παράγοντας, οι αναφορές των πηγών σ' αυτήν γίνονται σπάνιες και το πολίτευμα σφραγίζεται όλο και περισσότερο από την εξουσία του αυτοκράτορα.

Εικόνα 9.3α. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Α' Ραγκαβές, ανεβασμένος πάνω σε ασπίδα, στέφει συμβασιλέα τον Λέοντα Ε' τον Αρμένιο και δέχεται τις επευφημίες των αξιωματούχων. Μικρογραφία από το χειρόγραφο της Σύνοψης Ιστοριών του Ιωάννη Σκυλίτζη (β' μισό του 13ου αιώνα, Μαδρίτη-Εθνική Βιβλιοθήκη). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Εικόνα 9.3β. Στέψη Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου ως συναυτοκράτορα. Μικρογραφία από το χειρόγραφο της Σύνοψης Ιστοριών του Ιωάννη Σκυλίτζη (β' μισό του 13ου αιώνα, Μαδρίτη-Εθνική Βιβλιοθήκη). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Εικόνα 9.3γ. Στέψη Βασιλείου Β΄ ως συναυτοκράτορα από τον Πατριάρχη Πολύευκτο, παρουσία του πατέρα του, Ρωμανού Β΄. Μικρογραφία από το χειρόγραφο της Σύνοψης Ιστοριών του Ιωάννη Σκυλίτζη (β΄ μισό του 13ου αιώνα, Μαδρίτη-Εθνική Βιβλιοθήκη). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

9.1.3. Κεντρική διοίκηση, αξιώματα, αυτοκρατορικές υπηρεσίες

Εικόνα 9.4. Ο αυτοκράτορας Θεόφιλος (829-842) περιστοιχισμένος από αυλικούς του. Μικρογραφία από το χειρόγραφο της Σύνοψης Ιστοριών του Ιωάννη Σκυλίτζη (β΄ μισό του 13ου αιώνα, Μαδρίτη-Εθνική Βιβλιοθήκη). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Στο πλαίσιο του απόλυτου συγκεντρωτισμού, που χαρακτηρίζει τη βυζαντινή αντίληψη για το κράτος, επικεφαλής της διοίκησης ήταν ο αυτοκράτορας, ο οποίος ανέθετε την άσκηση επιμέρους καθηκόντων σε πρόσωπα της εμπιστοσύνης του (εικόνα 9.4). Όπως, πάντως, έχει παρατηρήσει η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, οι ηγεμόνες επέφεραν κατά τη διάρκεια των αιώνων σημαντικές μεταβολές στη Διοίκηση, τόσο με την κατάργηση αξιωμάτων και τη θέσπιση νέων όσο και με την αλλαγή της ιεραρχικής τους τάξης ή ακόμη και την μετατροπή

κάποιων από αυτά σε απλούς τίτλους χωρίς διοικητικό περιεχόμενο. Σκοπός των ενεργειών αυτών ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, η αποφυγή της δημιουργίας ενός ανταγωνιστικού πόλου εξουσίας, λόγω της μόνιμης συγκέντρωσης υπερβολικά μεγάλων εξουσιών στο πρόσωπο κάποιου φορέα, που θα αποτελούσε κίνδυνο για την αυτοκρατορική εξουσία. Από την άλλη μεριά, η αντίληψη πως η Ανατολική Αυτοκρατορία αποτελούσε αναπόσπαστη συνέχεια της Ρωμαϊκής, εκδηλώνεται και στον χώρο της Διοίκησης και των αξιωμάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η *υπατεία* (για τους *υπάτους* βλ. 4.2.1), που, αν και μέσα στους αιώνες είχε χάσει μεγάλο μέρος από τη σημασία της, διατηρήθηκε, έστω και ως απλή τιμητική διάκριση και δεν καταργήθηκε παρά το 541 από τον Ιουστινιανό.

Η εξομοίωση της Κωνσταντινούπολης με τη Ρώμη εκδηλώθηκε με την ανάδειξη και εκεί τον 4^ο αιώνα *επάρχου της πόλεως*, όπως υπήρχε και στη Ρώμη (βλ. 4.3). Το αξίωμα αυτό, με πλήθος αρμοδιοτήτων –όπως εποπτεία του εμπορίου και των συντεχνιών (βλ. 9.1.9), καθώς και άσκηση δικαστικών καθηκόντων (βλ. 10.1.3)– μαρτυρείται, ανεξάρτητα από τις μεταβολές που είχαν επέλθει στο περιεχόμενό του, μέχρι τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες. Στην κεντρική διοίκηση ανήκει και ο *κοιαιίστωρ του ιερού παλατίου* (βλ. 4.4), αξίωμα που εισήχθη το αργότερο επί Μεγάλου Κωνσταντίνου και υπήρξε ανάλογο με αυτό του σημερινού *υπουργού δικαιοσύνης*. Ο γνωστότερος *κοιαιίστωρ* υπήρξε ο νομομαθής Τριβωνιανός, ο οποίος έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο στην ιουστινιανεία κωδικοποίηση (βλ. 5.5.4). Σημαντικός ήταν ο ρόλος του *κοιαιίστωρα* στην απονομή της δικαιοσύνης τουλάχιστον μέχρι τον 12^ο αιώνα (βλ. 10.1.3), ενώ ως αξίωμα μαρτυρείται και τον 14^ο αιώνα.

Από τη μέση περίοδο και μετά, τα αξιώματα διακρίνονται σε:

- *ἀξίες διὰ βραβείου*: πρόκειται για τίτλους χωρίς διοικητικό περιεχόμενο (κατά την ειδική ορολογία: *αξία, αξίωμα, τιμή*) και
- *ἀξίες διὰ λόγου*: πρόκειται για πραγματικά αξιώματα κρατικά ή αυλικά (κατά την ειδική ορολογία: *οφφίκιον, αρχή, ζώνη*).

Η διάκριση αυτή, πάντως, υποχωρεί στο πέρασμα των αιώνων και κατά τον 14^ο αιώνα αξιώματα και *οφφίκια* διακρίνονται κυρίως με βάση τη θέση τους στην κρατική ιεραρχία. Από τη μέση περίοδο, επίσης, η κεντρική διοίκηση χωρίζεται σε τομείς ανάλογους με τα σημερινά *υπουργεία*, που αρχικά χαρακτηρίζονται *λογοθέσια*, ενώ μετά τον 11^ο αιώνα αναδιαρθρώνονται και αντικαθίστανται από ανάλογες πολιτικές υπηρεσίες που εδρεύουν στην πρωτεύουσα, τα *σέκρετα*.

Η διοικητική αυτή οργάνωση κατέρρευσε με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204 και την κατάτμηση των παλαιών αυτοκρατορικών εδαφών. Ακόμη και μετά την ανάκτηση της πρωτεύουσας το 1261, η Αυτοκρατορία δεν απέκτησε την παλιά εδαφική της έκταση και συνοχή, ενώ η διαρκής απώλεια εδαφών οδήγησε στο να περιοριστεί ο «ρωμαϊκός» κόσμος, τα τελευταία χρόνια πριν από την οριστική πτώση του, στην Κωνσταντινούπολη και την ενδοχώρα της και κάποια περισσότερο ή λιγότερο αυτόνομα κράτη στον ελλαδικό χώρο και την περιοχή του Πόντου, έτσι ώστε να είναι αδύνατη η ανασύσταση της παλιάς κεντρικής της διοίκησης. Ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο λειτουργούσαν, πάντως, αυλικές υπηρεσίες για την εξυπηρέτηση του αυτοκράτορα και τις ανάγκες της αυλής (εικόνα 9.5), ενώ υπήρχε και ιδιαίτερη *αυτοκρατορική γραμματεία*. Από την εποχή των Ισαύρων επικεφαλής της τελευταίας ήταν ο *πρωτασηκρήτις*, ο οποίος ασκούσε και δικαστικά καθήκοντα (βλ. 10.1.3, 10.1.4.).

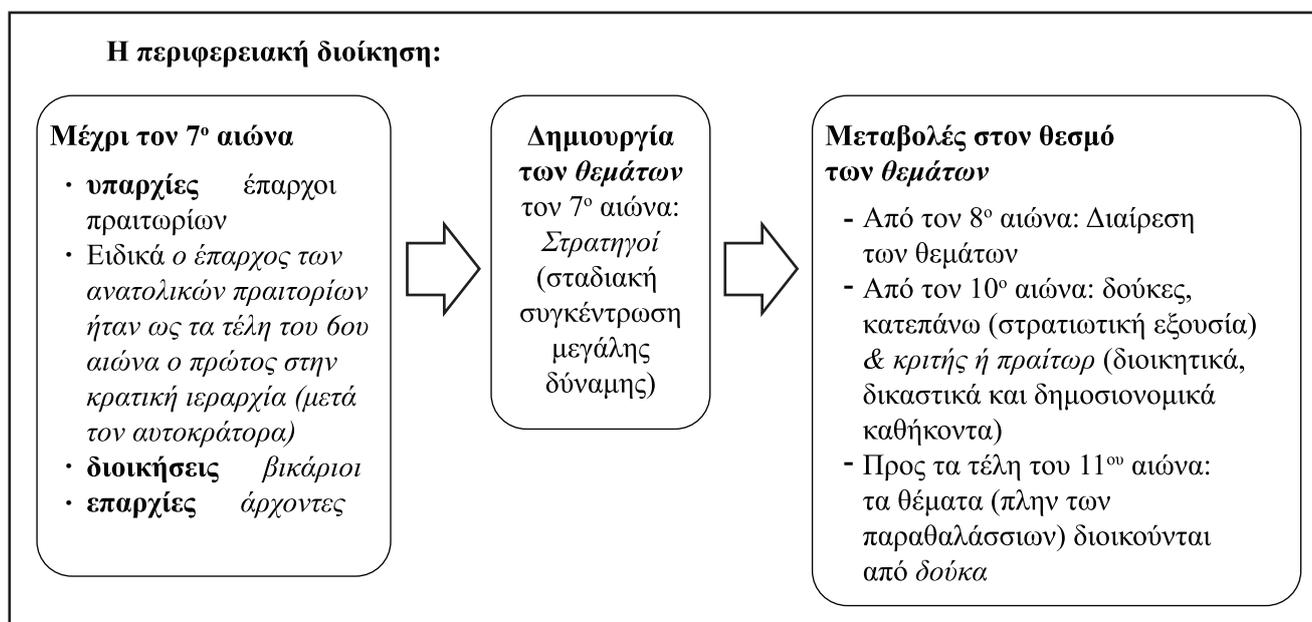

Εικόνα 9.5. Αναπαράσταση βυζαντινού ανακτόρου. Ο αυτοκράτορας Βασίλειος Α΄ Μακεδών παραθέτει συμπόσιο σε συγκλητικούς Μικρογραφία από το χειρόγραφο της Σύνοψης Ιστοριών του Ιωάννη Σκυλίτζη (β΄ μισό του 13ου αιώνα, Μαδρίτη-Εθνική Βιβλιοθήκη). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

9.1.4. Περιφερειακή διοίκηση - θέματα

Μέχρι τον 7^ο αιώνα, η διοικητική διάρθρωση του κράτους διατήρησε το σύστημα που είχε εισαχθεί από τον Διοκλητιανό και τον Μέγα Κωνσταντίνο. Έτσι, το κράτος διαιρούνταν σε *υπαρχίες*, *διοικήσεις* και *επαρχίες*, με αντίστοιχους διοικητές: τους *επάρχους πραιτορίων* (βλ. 4.4), τους *βικαρίους* και τους *άρχοντες*. Ειδικά ο *έπαρχος των ανατολικών πραιτορίων* (δηλαδή της Ανατολής) –που μετά τον 4^ο αιώνα είχε την έδρα του στην Κωνσταντινούπολη και συνεργαζόταν στενά με τον αυτοκράτορα– πήρε σταδιακά τη θέση του πρώτου στην κρατική ιεραρχία, την οποία διατήρησε μέχρι τα τέλη του 6^{ου} αιώνα (βλ. και 10.1.3).

Η τομή επέρχεται τον 7^ο αιώνα με τη δημιουργία των *θεμάτων*, δηλαδή των μεγάλων εκείνων περιφερειακών διοικήσεων που υγκέντρωναν στο πρόσωπό τους μεγάλη δύναμη. Έτσι, ήδη από τον 8^ο αιώνα οι αυτοκράτορες αρχίζουν να διαιρούν τα θέματα και να δημιουργούν νέα, μικρότερα. Από τον 10^ο αιώνα, η δύναμη των στρατηγών περιορίζεται με την ανάδειξη άλλων στρατιωτικών αξιωμάτων, όπως αυτά του *δούκα* και του *κατεπάνω*, αλλά και με την υπηρεσιακή εξάρτηση των πολιτικών αξιωματούχων του θέματος λιγότερο από τον στρατηγό και περισσότερο από την κεντρική εξουσία. Την εποχή αυτή, πραγματικός διοικητής του θέματος αναδεικνύεται ο *κριτής* ή *πραίτωρ*, με καθήκοντα διοικητικά, δικαστικά, αλλά και δημοσιονομικά. Προς τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, τα θέματα, εκτός από τα παραθαλάσσια, δεν διοικούνται πλέον από στρατηγό αλλά από δούκα, εξέλιξη που σχετίζεται με τη μεταβολή στη διάρθρωση του στρατού (βλ. 9.1.5). Όπως συνέβη με την κεντρική διοίκηση, έτσι και η περιφερειακή διοίκηση της αυτοκρατορίας διαλύθηκε το 1204 και οι κατοπινές εξελίξεις δεν επέτρεψαν την ανασύστασή της.

Σχήμα 9.1. Η περιφερειακή διοίκηση.

9.1.5. Ο στρατός (εικόνα 9.6-7)

Εικόνα 9.6. Πολιορκία της Έδεσσας από βυζαντινό στράτευμα υπό τον Γεώργιο Μανιάκη. Μικρογραφία από το χειρόγραφο της Σύνοψης Ιστοριών του Ιωάννη Σκυλίτζη (β' μισό του 13ου αιώνα, Μαδρίτη-Εθνική Βιβλιοθήκη). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Εικόνα 9.7 Ο βυζαντινός στρατός. Παράσταση μάχης: η πολιορκία του Αμορίου. Μικρογραφία από το χειρόγραφο της Σύνοψης Ιστοριών του Ιωάννη Σκυλίτζη (β' μισό του 13ου αιώνα, Μαδρίτη-Εθνική Βιβλιοθήκη). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Όπως προαναφέρθηκε (βλ. 9.1.1), μέχρι το έτος 450 ο στρατός αποτελούσε σημαντικό πολιτειακό παράγοντα, ο οποίος προέβαινε στην εκλογή του αυτοκράτορα. Μετά το έτος αυτό, όμως, η παραπάνω αρμοδιότητα αναλήφθηκε από τη Σύγκλητο. Η μεταβολή αυτή οφειλόταν, τουλάχιστον μέχρι ενός σημείου, στη συγκρότηση του στρατού:

- Ο στρατός κατά την πρώιμη περίοδο αποτελούνταν στο μεγαλύτερο μέρος του από μισθοφόρους, έτσι ώστε να υπάρχει φόβος, η εκλογή του αυτοκράτορα να εξαρτάται από ξένους. Γι' αυτό και η Σύγκλητος παραγκώνισε τον στρατό από το 450 μέχρι τον 7^ο αιώνα στην εκλογή του αυτοκράτορα.
- Πολιτικό ρόλο αρχίζει να παίζει πάλι ο στρατός μετά τον 7^ο αιώνα, την εποχή δηλαδή που ιδρύονται και ακμάζουν τα θέματα. Στον θεματικό στρατό υπηρετούσαν εντόπιοι χωρικοί, στρατολογημένοι με ευθύνη του στρατηγού (βλ. 9.1.4). Οι στρατιώτες αυτοί ήταν συγχρόνως και ιδιοκτήτες κτημάτων. Τα στρατιωτικά κτήματα υπάγονταν σε ιδιαίτερο καθεστώς, ήταν αναπαλλοτριώτα και μεταβιβάζονταν

- κληρονομικώς μαζί με την υποχρέωση της *στρατείας*, ενώ συνδέονταν και με φορολογικές απαλλαγές. Εκτός από τον θεματικό στρατό υπήρχε, πάντως, και ο λεγόμενος *ταγματικός στρατός*, που είχε ξεκινήσει ως ομάδα επίλεκτων *ταγμάτων*, στα οποία κατατάσσονταν, και υπηρετούσαν μόνιμα, υπήκοοι της Αυτοκρατορίας ως κατ' *επάγγελμα* στρατιώτες. Μετά τον 10^ο αιώνα ο θεματικός στρατός χάνει τη σημασία του και περιορίζεται σημαντικά ως προς το μέγεθός του, προς όφελος του ταγματικού. Οι λόγοι αυτής της διαφοροποίησης είναι ποικίλοι. Ίσως ο σημαντικότερος είναι η προσπάθεια να μειωθεί η δύναμη των στρατηγών, που δεν έπρεπε πλέον να ελέγχουν μεγάλες στρατιωτικές μονάδες, οι οποίες μπορούσαν να αποτελέσουν στήριγμά τους για επιβουλή της κεντρικής εξουσίας, κάτι που είχε αρκετές φορές παρατηρηθεί, καθιστώντας έτσι τον στρατό μέσο άσκησης πολιτικής εξουσίας. Από την άλλη μεριά, οι απαιτήσεις διεξαγωγής του πολέμου απαιτούσαν με την πάροδο των ετών μεγαλύτερη τεχνογνωσία, που δεν ήταν εύκολο να αποκτήσουν οι πρόχειρα εκπαιδευμένοι χωρικοί των *θεμάτων*. Τέλος, στην παρακμή του θεματικού στρατού έπαιξαν ρόλο και οι προσπάθειες των *δυνατών* να οικειοποιηθούν τα στρατιωτικά κτήματα (βλ. 9.1.8).

9.1.6. Δήμοι και δήμος

Παρά τον απολυταρχικό χαρακτήρα του βυζαντινού πολιτεύματος, στην πρώτη, ειδικά, περίοδο, παρατηρείται άσκηση *ελέγχου* της εξουσίας από το λαϊκό στοιχείο. Πρόκειται συγκεκριμένα για την πολιτική παρουσία των *δήμων*. Αυτοί ήταν αθλητικά σωματεία, κληρονομημένα από τη ρωμαϊκή παράδοση, τα οποία είχαν ως σκοπό τη διοργάνωση αγώνων στον ιππόδρομο (εικόνα 9.7). Οι δήμοι είχαν οργανωμένα μέλη αλλά και φανατικούς οπαδούς, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα να αποτελούν ισχυρές *ομάδες πίεσης*, οι οποίες, λόγω της απήχυσής τους σε μεγάλα στρώματα του πληθυσμού, πρόβαλλαν συχνά πολιτικά αιτήματα ή εξέφραζαν διαμαρτυρίες. Η γνωστότερη από αυτές είναι λεγόμενη *Στάση του «νίκα»*, που, ξεκινώντας ως αντίδραση κατά της φορολογικής πολιτικής του Ιουστινιανού, έθεσε σε κίνδυνο την ίδια την παραμονή του στον θρόνο.

Το όνομά τους έπαιρναν οι δήμοι από το χρώμα των εμβλημάτων τους. Έτσι, υπήρχαν οι δήμοι των *Βενέτων* (= γαλάζιων), των *Πρασίνων*, των *Λευκών* και των *Ρουσίων* (= κόκκινων). Οι δύο πρώτοι ήταν οι μεγαλύτεροι και σπουδαιότεροι και κατά τόπους συνέπρατταν με τους άλλους δύο. Τα μέλη, τουλάχιστον των δύο μεγάλων δήμων, χαρακτηρίζονται από κοινωνική και θρησκευτική ομοιογένεια. Έτσι τα μέλη των Βενέτων είχαν αριστοκρατική προέλευση και ήταν «ορθόδοξοι» –ακολουθούσαν, δηλαδή, τη διδασκαλία της Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας (βλ. 8.2.5)–, ενώ οι Πράσινοι ήταν αστοί και με «αιρετικές» τάσεις, δηλαδή αντιχαλκηδόνοι.

Με την πάροδο των ετών, η πολιτική δύναμη των δήμων περιορίζεται και, μετά τον 7^ο αιώνα, μεταβάλλονται σε κρατικά όργανα και κήρυκες της επίσημης ιδεολογίας με συμμετοχή στο αυλικό τελετουργικό, ενώ οι αρχηγοί τους, οι *δήμαρχοι*, διορίζονταν από τον αυτοκράτορα. Οι *δήμοι* σταδιακά χάνουν τη σημασία τους και οι τελευταίες ασφαλείς μνείες γι' αυτούς προέρχονται από τον 12^ο αιώνα. Την ίδια εποχή εμφανίζεται, όμως, αναφορά στον *δήμο*, προφανώς της Κωνσταντινούπολης, η οποία μάλλον δηλώνει το σύνολο των πολιτών που επιδοκιμάζει μια απόφαση ή πράξη της εξουσίας. Ιδιαίτερη πολιτική σημασία αποκτά η «συνέλευση των πολιτών» της Κωνσταντινούπολης την εποχή των τελευταίων Παλαιολόγων. Τότε ο *δήμος* λαμβάνει κρίσιμες πολιτικές αποφάσεις, αναμειγνύεται στην επιλογή των αυτοκρατόρων, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις οι συνελεύσεις αυτές συγκαλούνται από τον αυτοκράτορα.

9.1.7. Η Εκκλησία, οι δεσμοί της με την Πολιτεία και η σχέση νόμων και κανόνων

Όπως προαναφέρθηκε (βλ. 8.1.4), η στήριξη που παρείχε ο Μέγας Κωνσταντίνος στους Χριστιανούς, η οποία οδήγησε σταδιακά στην ανάδειξη του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους και την ανύψωση της Εκκλησίας σε κρατικό θεσμό επέδρασε ουσιαστικά στη διαμόρφωση της «βυζαντινής» του φυσιογνωμίας. Δεν ήταν σπάνιο το φαινόμενο, κληρικοί να παίζουν πολιτικό ρόλο, παρά τη σχετική απαγόρευση των *ιερών κανόνων*. Η πολιτική αυτή δραστηριότητα δεν εκδηλώνεται μόνο στο ανώτατο επίπεδο, όπως όταν ο πατριάρχης αναλάμβανε *επίτροπος* του ανήλικου αυτοκράτορα, αλλά και όταν χαμηλού βαθμού κληρικοί ή μοναχοί διορίζονταν σε κρατικές θέσεις ή επηρέαζαν παρασκηνακά τα πράγματα. Στο ίδιο πλαίσιο μπορεί να ενταχθεί και η όλο αυξανόμενη συμμετοχή της Εκκλησίας στην *απονομή της δικαιοσύνης*, που εκδηλώνεται με ιδιαίτερη ενάργεια κατά την ύστερη περίοδο (βλ. 8.2.3.2, 10.1.4, 10.1.6.2).

Από την άλλη μεριά, οι αυτοκράτορες αναμείχθηκαν έντονα στην εκκλησιαστική ζωή και μάλιστα συχνά νομοθέτησαν για ζητήματα που αφορούσαν την Εκκλησία (βλ. 8.2.5). Οι ανάμειξή τους άγγιξε κάποτε και

δογματικά ζητήματα. Το γεγονός αυτό δεν δηλώνει απαραίτητα το προσωπικό ενδιαφέρον κάποιου αυτοκράτορα για τέτοιου είδους θέματα, αλλά συχνά οφειλόταν σε πολιτικούς λόγους, γιατί η κοινή πίστη αποτελούσε παράγοντα συνοχής για τον πληθυσμό της αυτοκρατορίας, ενώ οι δογματικές έριδες και οι αιρέσεις μπορούσαν να οδηγήσουν στη διάσπασή της. Οι αυτοκρατορικές επεμβάσεις ήταν πάντως, κατά κανόνα, καλοδεχόμενες από την εκκλησιαστική ομάδα υπέρ της οποίας γίνονταν (και λογικώς, αφού την στήριζαν), αλλά βεβαίως προκαλούσαν την αντίδραση των αντιθέτων.

Οι μάλλον περίπλοκες αυτές σχέσεις οδήγησαν στη διατύπωση αντικρουόμενων απόψεων σχετικά με το είδος των δεσμών που συνέδεαν Πολιτεία και Εκκλησία στο Βυζάντιο:

- Κατά κάποιους ερευνητές, οι δύο θεσμοί βρίσκονταν σε *διαρκή ανταγωνισμό* με στόχο την επικράτηση του ενός επί του άλλου.
- Κατά άλλους πρόκειται για *δύο μορφές* εκδήλωσης της έννοιας της Χριστιανοσύνης, που κατέχει κεντρικό ρόλο όχι μόνο στη θεολογική αλλά και στην πολιτική σκέψη των Βυζαντινών.
- Τέλος, σημαντικός πρέπει να ήταν και ο ρόλος που έπαιζαν οι *προσωπικότητες* των εκάστοτε αυτοκρατόρων και πατριάρχων, δεδομένου μάλιστα ότι οι σχέσεις της Εκκλησίας και της Πολιτείας δεν ήταν επίσημα προσδιορισμένες και οριοθετημένες.

Προσπάθεια για θεσμοθετημένη οριοθέτηση των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας και Πολιτείας γίνεται σε ολόκληρη τη βυζαντινή χιλιετία μόνον επί Βασιλείου Α΄ του Μακεδόνα με την *Εισαγωγή* (βλ. 8.2.1.3.1). Συγκεκριμένα στον 2^ο και 3^ο τίτλο του νομοθετήματος αυτού, με τις επικεφαλίδες *Περί Βασιλέως* και *Περί Πατριάρχου*, καθορίζονται τα δικαιώματα και τα καθήκοντα των επικεφαλής της Πολιτείας και της Εκκλησίας, ως ισοδύναμων αλλά διακριτών φορέων των δύο υπέρτατων εξουσιών του κράτους. Αυτή η *θεωρία των δύο εξουσιών* διασπά, λοιπόν, την αντίληψη για ύπαρξη μιας και μόνης εξουσίας με δύο διαφορετικές εκφάνσεις, που μόλις περιγράφηκε. Όσον αφορά το είδος των αρμοδιοτήτων αυτών, ο μεν αυτοκράτορας υποχρεούται να μεριμνά για την υλική ευδαιμονία των υπηκόων, ο δε πατριάρχης για τα ψυχικά και πνευματικά τους συμφέροντα. Δεδομένου ότι στη κατάρτιση της *Εισαγωγής* αναμείχθηκε έντονα ο πατριάρχης Φώτιος (εικόνα 9.8), που γενικά θεωρείται και ο εμπνευστής της παραπάνω θεωρίας, στην επιστήμη έχει εκφραστεί η άποψη, ότι ο Φώτιος είχε ως στόχο την προβολή της υπεροχής της πατριαρχικής εξουσίας έναντι της αυτοκρατορικής, δεδομένου ότι, κατά τη χριστιανική αντίληψη, το πνεύμα υπερέχει του σώματος. Η ερμηνεία αυτή είναι, πάντως, μάλλον υπερβολική και πιθανότερο είναι ο πατριάρχης να στόχευε απλώς στο να επιφυλάξει στον εκκλησιαστικό παράγοντα την *ερμηνεία* των ιερών κανόνων και την *επίλυση των διαφορών* που προέκυπταν από την εφαρμογή τους.

Εικόνα 9.8. Ο πατριάρχης Φώτιος (τρίτος από αριστερά) συζητά με τους μαθητές του. Μικρογραφία από το χειρόγραφο της *Σύνοψης Ιστοριών του Ιωάννη Σκυλίτζη* (β΄ μισό του 13ου αιώνα, Μαδρίτη-Εθνική Βιβλιοθήκη). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Όπως και να είχαν τα πράγματα, το σύστημα που προσπάθησε να καθιερώσει η *Εισαγωγή* δεν επικράτησε και οι σχετικές διατάξεις της εξαφανίστηκαν από τη βυζαντινή νομική παράδοση. Κατά μια άποψη, αυτό επήλθε με την αναθεώρησή της από τον Λέοντα ΣΤ΄ μέσω του *Πρόχειρου Νόμου* (βλ. 8.2.1.3.1) και οφειλόταν, αφενός μεν στις απολυταρχικές αντιλήψεις του Λέοντα, που δεν επιθυμούσε κανένα περιορισμό στην εξουσία του, αφετέρου δε στην αντιπάθεια που έτρεφε ο Λέων για τον (δάσκαλό του) Φώτιο, τον οποίο έσπευσε να απομακρύνει από τον πατριαρχικό θρόνο, μόλις έγινε αυτοκράτορας. Παρά τις αντιλήψεις του, πάντως, αυτές, ο Λέων με τις *Νεαρές* του

(βλ. 8.2.1.3.3), αρκετές από τις οποίες αφορούν θέματα εκκλησιαστικά, δεν έκανε τίποτε περισσότερο από το να εναρμονίσει το κοσμικό δίκαιο προς το εκκλησιαστικό.

Το τελευταίο αυτό ζήτημα ήταν πράγματι σοβαρό, γιατί, από τη στιγμή κατά την οποία ο Χριστιανισμός αναγνωρίζεται, οι αυτοκράτορες αρχίζουν να νομοθετούν για θέματα εκκλησιαστικού ενδιαφέροντος. Οι νόμοι, όμως, αυτοί δεν συνεπάγονται την κατάργηση των *ιερών κανόνων* (βλ. 8.2.5), οι οποίοι συχνά προϋπήρχαν της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ούτε βέβαια την αδυναμία της Εκκλησίας να εξακολουθεί να ρυθμίζει τα *εσωτερικά της θέματα* με τα δικά της όργανα. Θεωρητικά –και με βάση το σύστημα της «συναλληλίας» Πολιτείας και Εκκλησίας που περιγράφηκε παραπάνω– οι δύο κατηγορίες διατάξεων (δηλαδή αυτοκρατορικής και εκκλησιαστικής προέλευσης) έπρεπε, όταν ρύθμιζαν το ίδιο ζήτημα, να ταυτίζονται, εφόσον οι αυτοκράτορες όφειλαν να νομοθετούν με βάση τις χριστιανικές αντιλήψεις. Ωστόσο, αυτό δεν συνέβαινε πάντοτε στην πράξη, και δεν έλειπαν οι περιπτώσεις, που διατάξεις εκκλησιαστικής και πολιτειακής προέλευσης ρύθμιζαν ένα θέμα με διαφορετικό τρόπο. Έτσι, δημιουργήθηκε το ερώτημα, ποια από τις δύο ρυθμίσεις θα επικρατούσε σε τέτοια περίπτωση, αλλά και κατά πόσον μια διάταξη, που προέκυπτε χωρίς συμμετοχή του αυτοκράτορα, μπορούσε να είναι δεσμευτική στο πλαίσιο του απολυταρχικού βυζαντινού πολιτεύματος. Το πρόβλημα αυτό επιδίωξε να επιλύσει με ριζικό τρόπο ο Ιουστινιανός με τη *Νεαρά* 131 του έτους 545. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, οι κανόνες των τεσσάρων οικουμενικών συνόδων, που είχαν συγκληθεί μέχρι τότε (βλ. 8.2.5), βρίσκονταν από άποψη *τυπικής ισχύος* στο ίδιο επίπεδο με τους νόμους. Αυτή η ρύθμιση μοιάζει εκ πρώτης όψεως ευνοϊκή για την Εκκλησία, στην πραγματικότητα όμως ήταν αμφίσημη, γιατί ναι μεν ενέτασσε τους εκκλησιαστικούς κανόνες στο νομικό σύστημα της Αυτοκρατορίας, αλλά η ένταξη αυτή αφορούσε μόνον συγκεκριμένους, ρητά προσδιορισμένους, κανόνες και όχι κάθε διάταξη εκκλησιαστικής προέλευσης, ενώ η εξίσωση οδηγούσε τελικά στο να μπορούν οι κανόνες να καταργηθούν από μεταγενέστερο νόμο. Έμμεση, τουλάχιστον, σχέση με την εξίσωση νόμων και κανόνων πρέπει να έχει και το γεγονός, ότι ο Ιουστινιανός νομοθέτησε ευρύτατα για θέματα εκκλησιαστικά καθώς και το ότι η πέμπτη και η έκτη Οικουμενική Σύνοδος δεν εξέδωσαν κανόνες, ενώ η Πενθέκτη Σύνοδος επεδίωξε τον εναρμονισμό πολιτειακής και κανονικής νομοθεσίας (βλ. 8.2.5). Ένα περαιτέρω βήμα προς εναρμονισμό αυτόν, έκανε ακριβώς ο Λέων με τις *Νεαρές* του. Η προσαρμογή έγινε, αφενός μεν με τη μεταβολή του περιεχομένου νόμων που έρχονταν σε αντίθεση με κανόνες, αφετέρου δε με την εισαγωγή νέων ρυθμίσεων. Χαρακτηριστικό είναι, πως οι κανόνες που αποτέλεσαν αντικείμενο της νομοθετικής δραστηριότητας του Λέοντα, προέρχονταν από συνόδους που δεν καλύπτονταν από τη ρύθμιση της *Νεαράς* 131, δηλαδή την Πενθέκτη και την Ζ' Οικουμενική. Έτσι, η ισχύς της *Νεαράς* επεκτάθηκε ουσιαστικά στο σύνολο των κανόνων, κάτι που προκύπτει και από την αναμόρφωση της πρόβλεψης της *Νεαράς* 131 κατά την ένταξή της στα *Βασιλικά* (βλ. 8.2.3.1.3.2), όπου γίνεται πλέον λόγος όχι για τέσσερις αλλά για επτά οικουμενικές συνόδους, με ρητή αναφορά στην Πέμπτη, Έκτη, Πενθέκτη και Ζ' Οικουμενική Σύνοδο.

9.1.8. Δυνατοί και πένητες

Εικόνα 9.9. Παιδί και γάιδαρος, Μωσαϊκό 5ου αιώνα από το μεγάλο παλάτι στην Κωνσταντινούπολη. Πηγή: <https://commons.wikimedia.org>, (άδεια GNU Free Documentation License, δικαιούχος: Zenodot Verlagsgesellschaft mbH για το The Yorck Project), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Από τον 3^ο, ήδη, αιώνα η οικονομική κρίση και οι βαρβαρικές επιδρομές είχαν οδηγήσει μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού σε ένδεια. Η κατάσταση αυτή είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό της μικρής αγροτικής περιουσίας προς όφελος της μεγάλης και την μετατροπή των αγροτών σε *εξαρτημένους καλλιεργητές* (εικόνα 9.9), οι οποίοι, με εξασφάλιση της προστασίας και της οικονομικής στήριξης από έναν γαιοκτήμονα, του παραχωρούσαν τη γη τους. Από τον 7^ο αιώνα όμως και μέχρι περίπου το τέλος του 8^{ου} αιώνα παρατηρείται προβάδισμα της μικρής ιδιοκτησίας έναντι της μεγάλης, η οποία περιορίζεται σημαντικά (εικόνα 9.10). Ένας από τους λόγους του περιορισμού αυτού υπήρξε οπωσδήποτε η κατάκτηση από τους Άραβες περιοχών, όπως η Συρία, η Παλαιστίνη, η Αίγυπτος, όπου βρίσκονταν και τα μεγάλα καλά οργανωμένα αγροκτήματα. Παρ' όλα αυτά, υπήρχαν πάντοτε και μεγάλες παραγωγικές μονάδες, όπως οι «βασιλικές γαίες», δηλαδή τα κτήματα του στέμματος, ενώ η Εκκλησία –δηλαδή οι μητροπόλεις, οι ναοί, οι μονές και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα– αναδεικνύεται σταδιακά σε μεγάλο γαιοκτήμονα, κυρίως λόγω των πολλών δωρεών τόσο από τους αυτοκράτορες και τα μέλη των ανώτερων τάξεων όσο και από τους απλούς πολίτες.

Εικόνα 9.10. Βυζαντινοί γεωργοί εισπράττουν τα ημερομίσθιά τους για την καλλιέργεια αμπελώνων. Μικρογραφία από βυζαντινό χειρόγραφο ευαγγέλιο του 11ου αιώνα. Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Στη διάρκεια του 9^{ου} αιώνα η αγροτική οικονομία αρχίζει και πάλι να μεταβάλλεται, όταν οι μικροϊδιοκτήτες, υφιστάμενοι τις συνέπειες πολέμων και φυσικών καταστροφών και ευρισκόμενοι σε αδυναμία να ανταποκριθούν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις, αναγκάζονται είτε να πωλήσουν τη γη τους σε εξευτελιστική τιμή είτε να την παραχωρήσουν σε ισχυρούς, συνεχίζοντας να την καλλιεργούν ως *πάροικοι* (βλ. 9.2.1). Διαμορφώνονται, λοιπόν, δύο κατηγορίες στον αγροτικό κόσμο:

1. οι *πένητες*, στους οποίους εκτός από τους ακτήμονες περιλαμβάνονται και οι μικροϊδιοκτήτες και
2. οι *δυνατοί*, στους οποίους ανήκουν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, τα μέλη των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, οι πολιτικοί και στρατιωτικοί αξιωματούχοι, αλλά και οι εκκλησιαστικές αρχές και μονές.

Η κατάσταση αυτή δεν αποτελούσε μόνον *κοινωνικό* πρόβλημα, αλλά είχε και *πολιτικές* παραμέτρους, γιατί η συγκέντρωση μεγάλης αγροτικής περιουσίας από ισχυρά πρόσωπα στις επαρχίες μπορούσε να εξελιχθεί σε κίνδυνο για την κεντρική εξουσία. Το πρόβλημα προσπάθησαν να επιλύσουν κατά τον 10^ο αιώνα αυτοκράτορες της Μακεδονικής δυναστείας:

- Πρώτος ο Ρωμανός ο Λακαπνός σε *Νεαρά* του από το έτος 922 –ή κατά άλλη χρονολόγηση το 928– σχετική με το δικαίωμα της *προτίμησης* (βλ. 9.2.7) απαγόρευσε στους *δυνατούς* να αποκτούν (προβάλλοντας τον παραπάνω λόγο) ακίνητα στις αγροτικές κοινότητες, στις οποίες δεν υπήρχαν ήδη κτήματά τους και επιφύλαξε την άσκηση του δικαιώματος μόνον μεταξύ των μελών της κοινότητας.

- Η προσπάθεια του αποκλεισμού των *δυνατών* από την απόκτηση κτημάτων στις κοινότητες συνεχίστηκε με *Νεαρά* του ίδιου αυτοκράτορα το 934.
- Παρόμοιο στόχο είχε μια *Νεαρά* του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου το 947, η οποία μάλιστα εμφανίζεται ιδιαίτερα ευνοϊκή για τους *πένητες*. Ο τελευταίος αυτός νόμος προβλέπει και την προστασία των στρατιωτικών κτημάτων (βλ. 9.1.5).
- Η προστασία αυτή επαναλαμβάνεται και σε *Νεαρές* του Ρωμανού Β΄ (έτ. 962) και του Νικηφόρου Φωκά (έτ. 963/964).
- Ο τελευταίος, όμως, με *Νεαρά* του από το έτος 966/967, εμφανίζεται ευνοϊκότερα διατεθειμένος απέναντι στους *δυνατούς*, προσπαθώντας να καταργήσει κάθε ευμενή μεταχείριση των *πενήτων* σχετικά με την αγορά κτημάτων που ανήκαν σε *δυνατούς*. Παρόλα αυτά εξακολουθεί να τους απαγορεύει να αγοράζουν κτήματα στρατιωτών και άλλων *πενήτων*, ακόμη και αν θεωρητικά υπήρχαν λόγοι, που τους εξασφάλιζαν προτίμηση.
- Η όποια χαλάρωση που προβλέφθηκε από τον Νικηφόρο Φωκά αναιρείται τελικά το 996 από *Νεαρά* του Βασιλείου Β΄, η οποία μάλιστα κατέστησε χρονικά απεριόριστο το δικαίωμα των *πενήτων* να διεκδικήσουν από τους *δυνατούς* την επιστροφή της ιδιοκτησίας τους.
- Ο νόμος αυτός του Βασιλείου είναι ο τελευταίος, που αναφέρεται στις συγκρούσεις μεταξύ *δυνατών* και *πενήτων*, οι οποίες στα επόμενα χρόνια δεν βρίσκονται στο κέντρο της αυτοκρατορικής πολιτικής. Ο περιορισμός του *θεματικού στρατού* (βλ. 9.1.4) είχε άλλωστε ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση των στρατιωτικών κτημάτων, ενώ πολλοί χωρικοί μεταβάλλονται σταδιακά και πάλι σε *παροίκους*, μια εξέλιξη, που δεν σήμαινε απαραίτητα την περιαγωγή τους σε δυσμενέστερη οικονομική κατάσταση.

9.1.9. Οι συντεχνίες

Εικόνα 9.11. *Νυχτερινό ψάρεμα με φανό (πυροφάνι) και «αμφίβολο» (εκσφενδονιζόμενο δίχτυ, παραλλαγή του οποίου είναι και το πεζόβολο). Βυζαντινή μικρογραφία του 11ου αιώνα, που βρίσκεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη. Οι ψαράδες πωλούσαν, σύμφωνα με το Επαρχικό Βιβλίο (τίτλος 17.3) την ψαριά τους στους ιχθυοπράτες, οι οποίοι τα εμπορεύονταν. Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.*

Συντεχνιακή οργάνωση των επαγγελματιών υπήρχε ήδη από τη ρωμαϊκή περίοδο της *Ηγεμονίας*, στους χρόνους όμως της *Δεσποτείας* και συγκεκριμένα επί Διοκλητιανού και Μεγάλου Κωνσταντίνου, η σωματειακή οργάνωση των επαγγελματιών έπαυσε να συνδέεται με τη βούληση των επαγγελματιών. Η ένταξή τους σε σωματεία (*collegia, corpora*) έγινε υποχρεωτική, ενώ αυτά τελούσαν υπό τον έλεγχο της Πολιτείας, που σταδιακά θέσπισε αυστηρούς και συγκεκριμένους κανόνες για τη λειτουργία τους.

Πολύτιμη πηγή για την οργάνωση των βυζαντινών συντεχνιών αποτελεί το *Επαρχικό Βιβλίο* του Λέοντα ΣΤ' (βλ. 8.2.1.3.4). Το νομοθέτημα αυτό, πάντως, δεν μας ενημερώνει παρά μόνον για τη λειτουργία των συντεχνιών της πρωτεύουσας κατά τον 10^ο αιώνα, ενώ, όπως ήδη παρατηρήθηκε, δεν αναφέρεται σε όλα τα επαγγέλματα, για τα οποία γνωρίζουμε, ότι ήταν οργανωμένα συντεχνιακά.

- συμβολαιογράφοι,
- χρυσοχόοι, αργυροχόοι & κοσμηματοπώλες,
- τραπεζίτες,
- ασχολούμενοι με παρασκευή και εμπόριο διαφόρων ειδών υφασμάτων και ενδυμάτων,
- αρωματοπώλες & έμποροι μπαχαρικών,
- έμποροι αρκετών κατηγοριών τροφίμων (π.χ. ιχθυοπράτες, εικόνα. 9.11),
- κάπηλοι,
- κηροπλάστες,
- σαπωνοποιοί,
- εκτιμητές ζώων σε εμποροπανηγύρεις
- ασχολούμενοι με οικοδομικές εργασίες (εικόνα. 9.12).

Σχήμα 9.2 Επαγγέλματα με συντεχνιακή οργάνωση, ρυθμιζόμενα από το *Επαρχικό Βιβλίο*.

Η κατάταξη των επαγγελματιών στο έργο γίνεται μάλλον με βάση την *ιεραρχική θέση* τους στη βυζαντινή κοινωνία. Ως πρώτη στην τάξη αναφέρεται η συντεχνία των συμβολαιογράφων (*ταβουλλαρίων*), της οποίας η οργάνωση περιγράφεται λεπτομερειακά, ενώ γίνεται αναφορά και στη σχολή που λειτουργούσε υπό την εποπτεία της και, εκτός από τα μαθήματα νομικής, παρείχε και εγκύκλια (δηλ. «γενική») παιδεία.

Εικόνα 9.12. Βυζαντινό εργοτάξιο. Εργάτες κτίζουν ανάκτορο επί της βασιλείας Ρωμανού Α' Λακαπηνού. Μικρογραφία από το χειρόγραφο της *Σύνοψης Ιστοριών* του Ιωάννη Σκυλίτζη (β' μισό του 13ου αιώνα, Μαδρίτη-Εθνική Βιβλιοθήκη). Πηγή: <https://commons.wikimedia.org> (εικόνα με ένδειξη «κοινό κτήμα [public domain]»), τελ. προσπέλαση με επιβεβαίωση άδειας: 15.12.2015.

Κάθε συντεχνία είχε τον προϊστάμενο της που διοριζόταν από τον *έπαρχο της πόλεως* (βλ. 9.1.3), ο οποίος ασκούσε έλεγχο σε όλες τις συντεχνίες για την τήρηση των αυστηρών κανόνων λειτουργίας της αγοράς (βλ. 8.2.1.3.4), ενώ ήταν επιφορτισμένος και με τον ποινικό κολασμό των παραβάσεών τους. Χαρακτηριστική για τον αυστηρό κρατικό έλεγχο στην άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας είναι η μεγάλη εξειδίκευση που

παρατηρείται στην εμπορία και κατεργασία του μεταξιού και των μεταξωτών υφασμάτων και φορεμάτων, η οποία, ενδεχομένως, οφείλεται στη μεγάλη αξία του μεταξιού, του οποίου ακριβώς η εκμετάλλευση δεν έπρεπε να συγκεντρώνεται στα χέρια μιας περιορισμένης ομάδας. Ο έλεγχος του κράτους στην επαγγελματική δραστηριότητα και οι εξουσίες του *επάρχου της πόλεως* διατηρήθηκαν τουλάχιστον μέχρι τον 12^ο αιώνα, ενώ κάποιες πληροφορίες υπάρχουν και για τη λειτουργία συντεχνιών εκτός Κωνσταντινούπολης και σε άλλες πόλεις, καθώς και, σποραδικά, για τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες.

9.2. Πρόσωπα, οικογένεια και περιουσία

Η επίδραση της ελληνιστικής παράδοσης και του Χριστιανισμού ως παραγόντων διαμόρφωσης του Βυζαντινού Δικαίου φαίνεται με ιδιαίτερη ενάργεια στο πεδίο του δικαίου της προσωπικής κατάστασης και των σχέσεων μέσα στην οικογένεια, από τις οποίες προέκυπταν και τα κληρονομικά δικαιώματα. Όσον αφορά το περιουσιακό δίκαιο, οι βασικές αλλαγές εντοπίζονται και πάλι στον χώρο της οικογένειας, και ιδιαίτερα στις περιουσιακές σχέσεις των συζύγων, καθώς και στην κληρονομική διαδοχή. Πέρα από τους τομείς αυτούς, οι διαφοροποιήσεις περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά στην επικράτηση του έγγραφου τύπου κατά την κατάρτιση των συμβάσεων (βλ. 8.2.3.1) καθώς και στην κατά κάποιον τρόπο επανεισαγωγή του θεσμού της *προτίμησης* στο δίκαιο μετά τον 10^ο αιώνα (βλ. 9.2.7).

9.2.1. Προσωπική κατάσταση

Το *δίκαιο των προσώπων* κατά τη βυζαντινή περίοδο εμφανίζεται αρκετά απαλλαγμένο από την αυστηρότητα που το διέκρινε στους ρωμαϊκούς χρόνους. Έτσι, από τα τρία στοιχεία που καθορίζουν την προσωπική κατάσταση (*status*, βλ. 7.1.7) ουσιαστική σημασία διατηρεί μόνον το *status libertatis*, διότι η θεμελιώδης για την αρχαιότητα διάκριση των ανθρώπων σε *ελεύθερους* και *δούλους* υπάρχει και στο Βυζάντιο. Το *status civitatis* χάνει κάθε σημασία, γιατί ο Ιουστινιανός απέδωσε την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη σε όλους τους κατοίκους της Αυτοκρατορίας, ακόμη και σε εκείνους που είχαν εξαιρεθεί από τη Διάταξη του Καρακάλλα (βλ. 4.3, 5.4.1 και 7.1.5). Όσον αφορά το *status familiae*, ο *μεν αυστηρός γάμος* (βλ. ιδίως 7.3.1) έχει πλέον προ πολλού εξαφανιστεί, η πατρική εξουσία όμως εξακολουθεί θεωρητικά να λειτουργεί με βάση τα ρωμαϊκά της πρότυπα, αλλά στην πράξη η κατάσταση έχει διαφοροποιηθεί (βλ. 9.2.4), προφανώς λόγω της επίδρασης ελληνικών πρακτικών και αντιλήψεων. Όσον αφορά τη δικαιοπρακτική ικανότητα τα παλαιά ηλικιακά όρια (βλ. 7.1.6) εξακολουθούν, κατ' αρχήν (βλ. 9.2.5), να ισχύουν.

Σε σχέση με τους δούλους (για τους δούλους και την απελευθέρωσή τους στο Ρωμαϊκό Δίκαιο βλ. 7.1.1, 7.1.2), το Βυζαντινό Δίκαιο, προφανώς υπό την επίδραση του Χριστιανισμού, εμφανίζεται «φιλανθρωπότερο» από το Ρωμαϊκό. Έτσι, η παραμέληση και μορφές κακομεταχείρισης δούλων –όπως ο ευνουχισμός ή η (υποχρεωτική) περιτομή– οδηγούσαν σε απελευθέρωση του δούλου, ενώ η Εκκλησία αποκτούσε όλο και μεγαλύτερες αρμοδιότητες στα θέματα απελευθέρωσης, όχι μόνον με τη δυνατότητα απελευθέρωσης *στην Εκκλησία (in ecclesia)* από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου αλλά και με την ανάληψη της δικαιοδοσίας για τις *ελευθερικές δίκες* (βλ. 10.1.6.2). Οι δούλοι, βέβαια, παραμένουν πάντοτε όντα στερούμενα *ικανότητας δικαίου*, κατάσταση που εκδηλώνεται σαφώς στο ζήτημα της σύναψης γάμου (βλ. 9.2.2.1).

Καμία σχέση με τους δούλους δεν είχαν οι *πάροικοι*. Αυτοί ήταν ελεύθερα πρόσωπα, που εκτός από το κτήμα του *δυνατού* (βλ. 9.1.8), το οποίο καλλιεργούσαν, μπορούσαν να έχουν και δική τους περιουσία και ασφαλώς να συνάψουν έγκυρο γάμο. Η νομική τους θέση προσδιοριζόταν από τη σχέση τους με τη γη, όπου ήταν εγκατεστημένοι, και την οποία δεν μπορούσαν να εγκαταλείψουν, αλλά ούτε και να εκδιωχθούν από αυτή. Ο χρόνος, που έπρεπε να παρέλθει, για να θεωρηθούν *προσδεδεδέμενοι* με τη γη τους, ορίστηκε τον 10^ο αιώνα σε 40 χρόνια, ενώ τον 11^ο αιώνα μειώθηκε στα 30, υπό την προϋπόθεση ότι στο διάστημα αυτό ήταν συνεπείς στις υποχρεώσεις τους. Η ρύθμιση αυτή ήταν ευνοϊκή για τους *παροίκους*, γιατί συντομευόταν το διάστημα, μέσα στο οποίο ήταν δυνατόν να εκδιωχθούν από το κτήμα τους. Η ιδιότητα του *παροίκου* μεταβιβαζόταν, άλλωστε, στους κληρονόμους του. Οι *πάροικοι* είχαν οικονομικές υποχρεώσεις τόσο απέναντι στο Δημόσιο όσο απέναντι στον κύριο της γης. Από άποψη οικονομικής ασφάλειας βρίσκονταν, όμως, σε μάλλον καλύτερη θέση απ' ό,τι οι *μικροκτηματίες*, οι οποίοι εύκολα μπορούσαν να χάσουν τη γη τους λόγω ανέχειας και από τις αρπακτικές διαθέσεις των δυνατών. Έτσι, σταδιακά αποτέλεσαν την πλειονότητα του βυζαντινού αγροτικού πληθυσμού.

Όσον αφορά τις γυναίκες, κατά τη βυζαντινή περίοδο επιβιώνει κατ' αρχήν η αντίληψη για το «ασθενές»

του φύλου τους (βλ. 7.1.6 και 7.6). Η γυναικεία «αδυναμία» δεν πρέπει, πάντως, να γίνεται αντιληπτή τόσο ως κάτι το μειωτικό αλλά περισσότερο ως *προστατευτική* για τη γυναίκα· αυτή δε η προστασία εκδηλώνεται ιδιαίτερα σε σχέση με την προίκα της (βλ. 9.2.3). Παρόλα αυτά το έτος 410 καταργείται νομοθετικά η *μόνιμη επιτροπεία* των γυναικών, ενώ σταδιακά επέρχονται αλλαγές προς όφελος της ικανότητάς τους κυρίως στον χώρο του οικογενειακού δικαίου και μάλιστα σχετικά με την υιοθεσία και την επιτροπεία (βλ. 9.2.4, 9.2.5). Στον χώρο του δημόσιου και δικονομικού δικαίου υπάρχουν πάντοτε πολλοί περιορισμοί και απαγορεύσεις, σχετικά με την ανάληψη αξιωμάτων, την αυτοπρόσωπη άσκηση αγωγής και την παράσταση σε δικαστήριο καθώς και την αδυναμία τους να μαρτυρούν τόσο σε συμβόλαια όσο και σε δίκες. Για το τελευταίο αυτό ζήτημα, πάντως, η νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων (*Εισαγωγή* 12.8 και *Νεαρά* Λέοντα ΣΤ΄ 48) επιτρέπει τη μαρτυρία των γυναικών σε δίκες για τοκετούς και, γενικότερα, για θέματα, που τους είναι οικεία και στα οποία δεν επιτρέπεται η ανάμειξη των ανδρών. Όπως, πάντως, προκύπτει από την πατριαρχική νομολογία του 14^{ου} αιώνα (βλ. 8.2.3.2), την εποχή αυτή οι δικονομικές απαγορεύσεις μάλλον υποχωρούν.

Η χριστιανική «ταυτότητα» του Βυζαντίου οδήγησε στο να εισαχθούν ορισμένοι περιορισμοί για τους αλλόθρησκους καθώς και για τους αιρετικούς. Όσον αφορά τους αλλόθρησκους, πρέπει, πάντως, να παρατηρηθεί ότι οι νομικές πηγές αναφέρονται κατά κύριο λόγο σε Ιουδαίους. Οι ειδωλολάτρες είχαν, άλλωστε, από πολύ νωρίς ουσιαστικά εξαφανιστεί, ενώ και οι Μουσουλμάνοι δεν είχαν αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερων νομοθετικών ρυθμίσεων. Υπάρχουν, πάντως, διατάξεις των *Βασιλικών*, που, αναπαράγοντας ιουστινιάνειο δίκαιο, προβλέπουν απαγόρευση των ειδωλολατρικών πρακτικών και δήμευση των δωρεών και κληρονομιών προς ειδωλολάτρες, οι οποίοι ούτως οι άλλως ήταν ανίκανοι να κληρονομήσουν (βλ. Β. 1.1.14 και Β. 2.3.7). Οι Ιουδαίοι μπορούσαν να ασκούν τη θρησκεία τους και να αποκτούν περιουσία. Παρ' όλο, όμως, που διακρίνονταν ως τεχνίτες του μεταξίου, δεν έγιναν ποτέ δεκτοί στις πολλές σχετικές βυζαντινές *συντεχνίες* (βλ. 9.1.9). Ακόμη βαρύνονταν με ειδικούς φόρους, δεν μπορούσαν να αναλάβουν δημόσιο αξίωμα ή να περιβληθούν τίτλο (βλ. 9.1.3), ενώ τους απαγορευόταν ο γάμος με Χριστιανό και η κατοχή χριστιανού δούλου. Όσον αφορά τους αιρετικούς, και αυτοί δεν μπορούσαν να συνάψουν γάμο με ορθόδοξο αλλά ούτε να κληρονομήσουν.

9.2.2. Ο βυζαντινός γάμος ως «χριστιανικός» γάμος

Βασικές προϋποθέσεις για τη σύναψη του ρωμαϊκού γάμου (βλ. 7.3) –όπως ήταν η συναίνεση των μελλονύμφων και των εξουσιαστών τους και η νόμιμη ηλικία, δηλαδή τα 12 έτη για τα κορίτσια και 14 για τα αγόρια– εξακολουθούν να ισχύουν και κατά τη βυζαντινή περίοδο. Βεβαίως, η ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη χάνει τη σημασία της ως προς τη σύναψη «νόμιμου γάμου», γιατί οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας έχουν πλέον εξομοιωθεί ως προς αυτήν (βλ. 9.2.1). Η ουσιαστική διαφορά έγκειται στο ότι, με την επικράτηση του Χριστιανισμού, η Εκκλησία επεμβαίνει ευθέως στα ζητήματα που αφορούν τον γάμο. Η επέμβαση αυτή εκδηλώνεται τόσο στη σύσταση του γάμου όσο και στη λύση του:

- I. Ως προς τη *σύσταση* του γάμου, υπό την επιρροή της Εκκλησίας:
 - i. επιβάλλεται σταδιακά η ιερολογία τόσο του γάμου όσο και της μνηστείας (βλ. 9.2.2.1),
 - ii. αυστηροποιείται το κώλυμα λόγω συγγένειας (βλ. 9.2.2.2) και
 - iii. περιορίζεται ο αριθμός των γάμων, που μπορούσε κανείς να συνάψει (βλ. 9.2.2.3).
- II. Ως προς τη λύση του γάμου με *διαζύγιο*, αυτή δεν ήταν πλέον ελεύθερη και εξαρτώμενη από την ύπαρξη ή την έλλειψη της *γαμικής διάθεσης* (βλ. 7.3.3) στο πρόσωπο κάποιου από τους συζύγους, αλλά για το διαζύγιο απαιτούνταν *συγκεκριμένοι λόγοι* (βλ. 9.2.2.4).

9.2.2.1. Ιερολογία

Αρχικά η ιερολογία, τόσο του γάμου όσο και της μνηστείας, δεν αποτελούσε παρά μία εξωτερική εκδήλωση της *γαμικής διάθεσης*, που γινόταν, αντί για άλλο τρόπο, με θρησκευτική τελετή. Η ανάμειξη αυτή της Εκκλησίας δεν έμεινε πάντως χωρίς συνέπειες και η αρχή έγινε από τη μνηστεία. Συγκεκριμένα, η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος (βλ. 8.2.5) με τον *κανόνα* 98 εξομοίωσε από πλευράς εκκλησιαστικού δικαίου την ιερολογημένη μνηστεία με τον γάμο.

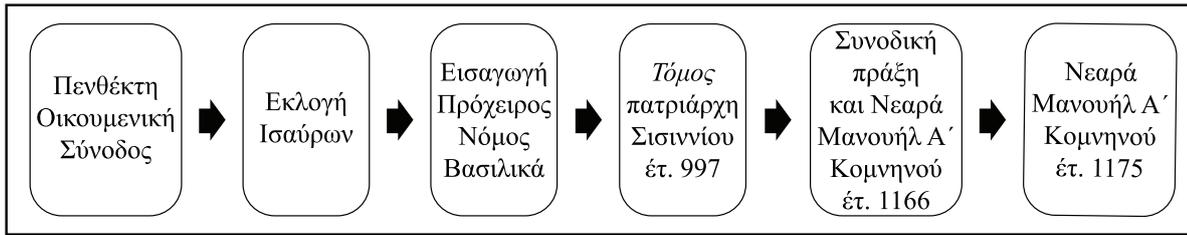
Ενώ, λοιπόν, για τις μνηστείες (βλ. 7.3.1) ίσχυε ως όριο ηλικίας το 7^ο έτος, το οποίο είχε προβλεφθεί από τον Ιουστινιανό, η στάση αυτή της Εκκλησίας –που συνεπαγόταν μεγαλύτερη δέσμευση των μνηστευμένων– οδήγησε τον Λέοντα ΣΤ΄ τον Σοφό στο να προβλέψει με τις *Νεαρές* 74 και 109 ως κατώτατο ηλικιακό όριο για τη σύναψη της ιερολογημένης μνηστείας, εκείνο του γάμου, δηλαδή το 12^ο ή 14^ο έτος (για τις γυναίκες και τους

άνδρες αντίστοιχα). Ο ίδιος αυτοκράτορας με τη *Νεαρά* 89 επέβαλε, μάλιστα, την ιερολογία ως μοναδικό και *απαραίτητο* τύπο για τη σύναψη του γάμου (εικόνα 9.14), ενώ με τη *Νεαρά* 91 απαγόρευσε την *παλλακεία* (βλ. 7.4), έτσι ώστε να μην είναι νοητή νομικά συμβίωση ανθρώπων που δεν είχαν ευλογηθεί από την Εκκλησία. Ακόμη, η ιερολογία της μνηστείας γίνεται τελικά υποχρεωτική με δύο *Νεαρές* του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (έτ. 1084, 1092), ενώ ο ίδιος αυτοκράτορας επιβάλλει, το έτος 1095, να ιερολογούνται και οι ενώσεις των δούλων. Στο σημείο αυτό πρέπει, πάντως, να παρατηρηθεί ότι η ιερολογία δεν καθιστούσε τη σχέση των δούλων *γάμο* από νομική άποψη, αλλά συνιστούσε απλή ευλογία από την Εκκλησία· γάμος άλλωστε μπορούσε να συναφθεί μόνον μεταξύ *ελευθέρων* προσώπων. Αυτή η πραγματικότητα μπορούσε, λοιπόν, να οδηγήσει σε αμφισβητήσεις, ως προς πιθανή απελευθέρωση του δούλου μέσω του γάμου του. Έτσι, ο αυτοκράτορας δήλωσε ρητά ότι η ιερολογία της ένωσης των δούλων δεν σήμαινε την απελευθέρωσή τους, αλλά, αντίθετα, το αποτέλεσμα αυτό επερχόταν, όταν ο κύριος του δούλου *αρνείτο να επιτρέψει τον γάμο*.

9.2.2.2. Η συγγένεια ως κώλυμα γάμου

Η επίδραση της Εκκλησίας στο οικογενειακό δίκαιο εκδηλώνεται με ιδιαίτερη ενάργεια στο ζήτημα της δυνατότητας γάμου μεταξύ προσώπων, που συνδέονταν με κάποιας μορφής συγγένεια. Πέρα από την απαγόρευση του γάμου μεταξύ στενών συγγενών, που προβλεπόταν ήδη από το Ρωμαϊκό Δίκαιο:

- η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος (έτ. 691, βλ. 8.2.5):
 - με τον *κανόνα* 56 απαγόρευσε ως προς τη συγγένεια *εξ αίματος* τον γάμο μεταξύ πρώτων εξαδέλφων και ως προς την *εξ αγχιστείας συγγένεια*, τον γάμο των συγγενών πρώτου και δεύτερου βαθμού του ενός συζύγου με συγγενείς πρώτου και δεύτερου βαθμού του άλλου.
 - Επιπλέον, με τον *κανόνα* 53 η ίδια σύνοδος διεύρυνε το κώλυμα από *πνευματική συγγένεια* –δηλαδή συγγένεια που προέκυπτε από το βάπτισμα–, το οποίο προβλεπόταν από το ιουστινιάνειο δίκαιο, αλλά η απαγόρευση του γάμου αφορούσε μόνον τον ανάδοχο και την αναδεκτή, ενώ τώρα η σύνοδος επεξέτεινε την απαγόρευση και ως προς την μητέρα του πνευματικού τέκνου.
- Πενήντα χρόνια αργότερα, η *Εκλογή* των Ισαύρων (βλ. 8.2.1.2) υιοθέτησε, και κατά περίπτωση αυστηροποίησε, τα παραπάνω κωλύματα. Το κώλυμα γάμου από συγγένεια *εξ αίματος* επεκτάθηκε στον έκτο βαθμό (γάμος μεταξύ δευτέρων εξαδέλφων) και αυτό της *πνευματικής* συγγένειας στα τέκνα του αναδόχου.
- Οι διατάξεις της *Εκλογής* συμπεριλήφθηκαν στη νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων (*Εισαγωγή, Πρόχειρο Νόμο, Βασιλικά*, βλ. 8.2.1.3.1,2).
- Τομή στο δίκαιο των κωλυμάτων του γάμου αποτέλεσε μια συνοδική απόφαση του έτους 997. Πρόκειται για τον *Τόμο* (βλ. 8.2.5) του *πατριάρχη Σισινίου*, ο οποίος έθεσε σε εντελώς νέα βάση το κώλυμα γάμου λόγω συγγένειας ή αγχιστείας. Ο *Τόμος* εισήγαγε ένα νέο κώλυμα γάμου ως προς την αγχιστεία: την απαγόρευση του γάμου μεταξύ δύο αδελφών και δύο πρώτων εξαδέλφων και είναι άγνωστο, αν εκδόθηκε με αυτοκρατορική προτροπή· σίγουρα, πάντως, δεν επικυρώθηκε από αυτοκράτορα. Προφανώς για τον λόγο αυτό ο πατριάρχης, προσπάθησε να μην εμφανίσει τη ρύθμισή του ως νέα, αλλά να την συνδέσει με ήδη υπάρχουσες (ή υποτιθέμενες) ρυθμίσεις. Έτσι, επικαλέστηκε την αρχή, σύμφωνα με την οποία ζητούμενο στους γάμους δεν αποτελούσε μόνον η *νομιμότητα* αλλά και η *ευπρέπεια*, καθώς και το ότι ο γάμος δεν έπρεπε να επιφέρει *συγχυση των ονομάτων* (ενν. της συγγένειας).
- Ειδικά η τελευταία προϋπόθεση άφησε μεγάλο περιθώριο για ερμηνεία του *Τόμου* και διεύρυνση του κωλύματος από συγγένεια, έτσι ώστε το έτος 1166 διευρύνθηκε με *συνοδική πράξη* το κώλυμα από συγγένεια *εξ αίματος* μέχρι τον 7^ο βαθμό (γάμος με τέκνο δεύτερου εξαδέλφου!) και η απόφαση αυτή της πατριαρχικής συνόδου επικυρώθηκε με *Νεαρά* του αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνού.
- Παρ' όλα αυτά, είχε ήδη αρχίσει να γίνεται αντιληπτό, ότι η υπερβολική διεύρυνση του κωλύματος από συγγένεια και αγχιστεία κατέληγε να δημιουργεί σοβαρά κοινωνικά προβλήματα και έτσι ο ίδιος ο Μανουήλ Α΄ προσπάθησε το έτος 1175 με μια *Νεαρά* όχι να καταργήσει τον *Τόμο*, αλλά να τον υποβαθμίσει, περιορίζοντας τις συνέπειες της παράβασής του μόνο στην επιβολή εκκλησιαστικών ποινών (βλ. 10.2.3). Η *Νεαρά* αυτή όμως δεν εφαρμόστηκε και ο *Τόμος* εξακολούθησε να ισχύει σε ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο και πέραν αυτής.

Σχήμα 9.3 Η εξέλιξη των καλυμάτων του γάμου στο Βυζαντινό Δίκαιο.

9.2.2.3. Ο αριθμός των επιτρεπόμενων γάμων

Η Εκκλησία αντιμετώπιζε πάντοτε δυσμενώς τη σύναψη νέου γάμου μετά την, με οποιονδήποτε τρόπο, λύση του προηγούμενου. Για λόγους κοινωνικούς, αναγνώριζε τον δεύτερο γάμο, ενώ σε περίπτωση τρίτου, επέβαλλε μακροχρόνιες ποινές *αφορισμού* (βλ. 10.2.3). Τον τρίτο γάμο απαγόρευσε με *Νεαρά* της η αυτοκράτειρα Ειρήνη, ενώ τον αποδοκίμασε με τη *Νεαρά* 90 και ο Λέων ΣΤ΄. Παρ' όλα αυτά, όμως, ο αυτοκράτορας αυτός συνήψε όχι μόνον τρεις αλλά τέσσερις γάμους –τον τελευταίο, για να νομιμοποιήσει τον εξώγαμο γιο του και μετέπειτα αυτοκράτορα, Κωνσταντίνο Ζ΄. Στον *Πρόχειρο Νόμο* (βλ. 8.2.1.3.1) σώζεται, πάντως, διάταξη, με την οποία απαγορεύεται ο τέταρτος γάμος και (εφόσον δεχθούμε πως το νομοθέτημα αυτό χρονολογείται στο 907) αποτελούσε, προφανώς, προσπάθεια του Λέοντα να εξευμενίσει την Εκκλησία. Το ζήτημα του αριθμού των επιτρεπόμενων γάμων αντιμετωπίστηκε συνολικά και τελειωτικά, το έτος 920 με τον *Τόμο* (βλ. 8.2.5) της *Ενώσεως*, με τον οποίο απαγορεύτηκε χωρίς καμιά εξαίρεση ο τέταρτος γάμος. Σχετικά με τον τρίτο, εξάρτησε ο *Τόμος της Ενώσεως* τη σύναψή του από την ηλικία των ενδιαφερομένων και από το κατά πόσον είχαν ήδη παιδιά. Έτσι, η μεγαλύτερη επιείκεια δείχθηκε για όσους ήταν άτεκνοι και κάτω των 40 ετών.

9.2.2.4. Το διαζύγιο

Σε αντίθεση με το Ρωμαϊκό Δίκαιο, που δεχόταν την ελεύθερη λύση του γάμου με διαζύγιο λόγω έλλειψης *γαμικής διάθεσης* (βλ. 7.3.3), το Βυζαντινό Δίκαιο από πολύ νωρίς –προφανώς λόγω της επίδρασης της Εκκλησίας, η οποία αποδοκίμαζε τη λύση γάμου μεταξύ ζώντων– προέβλεψε συγκεκριμένους λόγους για την έκδοση διαζυγίου.

Οι λόγοι αυτοί αποκρυσταλλώθηκαν στην ιουστινιάνεια *Νεαρά* 117 (έτ. 542) και είναι άλλοι για τον άνδρα και άλλοι για τη γυναίκα:

- Ο άνδρας, για να διαζευχθεί τη σύζυγό του, μπορούσε να επικαλεστεί:
 - α) ανάμειξή της σε έγκλημα εσχάτης προδοσίας,
 - β) επιβουλή της ζωής του,
 - γ) καταδίκη της για μοιχεία (βλ. 10.2.2.) και
 - δ) συμπεριφορά ηθικώς επιλήψιμη (π.χ. συμμετοχή σε συμπόσια και λουτρά με άνδρες παρά τη θέλησή του).
- Από τους τέσσερις παραπάνω λόγους, οι δύο πρώτοι μπορούσαν να προβληθούν και από τη σύζυγο. Κατά τα λοιπά, η γυναίκα μπορούσε να επικαλεστεί:
 - α) προσβολή της ηθικής της προσωπικότητας (π.χ. έκδοσή της σε πορνεία από τον σύζυγο, συκοφαντία για μοιχεία),
 - β) μόνιμη εξωσυζυγική σχέση του άνδρα, την οποία αυτός αρνούνταν να διαλύσει, παρά τις παρακλήσεις και προτροπές της συζύγου του και συγγενών.

Οι λόγοι αυτοί προέβλεπαν λύση του γάμου λόγω *υπαίτιας* συμπεριφοράς του ενός από τους συζύγους.

- Με την ίδια *Νεαρά* προβλέφθηκαν, όμως, και τρεις λόγοι, που δεν οφείλονταν σε υπαιτιότητα κανενός από τους δύο συζύγους. Αυτοί ήταν:
 - α) ανικανότητα του άνδρα για συνουσία, που υπήρχε από την αρχή του γάμου,
 - β) επιλογή του μοναχικού βίου από έναν ή και τους δύο συζύγους,

γ) μακροχρόνια αιχμαλωσία χωρίς ειδήσεις ότι ζει ο αιχμάλωτος.

Πολύ αυστηρότερη ως προς τη λύση του γάμου είναι η *Εκλογή* (βλ. 8.2.1.2), η οποία προβλέπει μόνον τους εξής λόγους διαζυγίου:

α) Εξώγαμες σχέσεις της γυναίκας ή ανικανότητα του άνδρα,

β) επιβουλή της ζωής και

γ) λέπρα, αποκλείοντας ρητά κάθε άλλη δυνατότητα για διαζύγιο.

Η διάταξη αυτή, όμως, δεν επιβίωσε, γιατί κατά τη διαδικασία της «ανακάθαρσης» (βλ. 8.2.1.3), η νομοθεσία επανήλθε στις ιουστινιάνειες ρυθμίσεις.

Οι λόγοι διαζυγίου ήταν, όμως, ούτως ή άλλως λίγοι και δεν μπορούσαν να καλύψουν όλες τις εκδηλώσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς ή τα ατυχήματα που μπορούσαν να συμβούν κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου. Έτσι, ο Λέων ο Σοφός με *Νεαρές* του προσθέτει λόγους διαζυγίου, όπως τις διαπραγματεύσεις της έγγαμης γυναίκας για σύναψη νέου γάμου χωρίς να έχει λυθεί ο υπάρχων καθώς, και το να επιχειρήσει αυτή άμβλωση χωρίς να το γνωρίζει ο σύζυγός της, ενώ καθιερώνει ως λόγο διαζυγίου την *παραφροσύνη* ενός από τους συζύγους, αν εκδηλωθεί κατά τη διάρκεια του γάμου.

Κατά περίεργο, τρόπο μεγάλη *διεύρυνση* των λόγων διαζυγίου επέφερε η Εκκλησία, η οποία είχε τόσο προσαπείσει για τον περιορισμό της ελεύθερης λύσης του γάμου. Συγκεκριμένα, μετά τον 11^ο αιώνα, στο πλαίσιο της αποκλειστικής αρμοδιότητάς τους για επίλυση *γαμικών διαφορών* (βλ. 10.1.6.2), τα εκκλησιαστικά δικαστήρια αρχίζουν να χορηγούν διαζύγια, για λόγους που δεν προβλέπονταν από τους νόμους, με το επιχείρημα, ότι η συμπεριφορά ή η κατάσταση του ενός συζύγου είχε προκαλέσει στον άλλον *ακατάλλακτον μίσος*, το οποίο καθιστούσε αδύνατη τη διατήρηση του γάμου. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι την εποχή που η Εκκλησία αποκτά τον έλεγχο στις δίκες διαζυγίου εμφανίζεται πιο ευέλικτη και έτοιμη να προσαρμοστεί στις ανάγκες των διαδίκων. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να οφείλεται σε αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών, δεν αποκλείεται όμως να είχε και σχέση με το γεγονός ότι, πλέον, τα εκκλησιαστικά δικαιοδοτικά όργανα ήταν αυτά που αποφάσιζαν, ποιος γάμος έπρεπε να λυθεί και δεν μπορούσαν να βρεθούν προ τετελεσμένων γεγονότων από ενέργειες της κοσμικής αρχής. Τα διαζύγια για *ακατάλλακτον μίσος* πολλαπλασιάζονται κατά την Τουρκοκρατία, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών της εποχής (βλ. 12.2.3.3). Το «μίσος» μεταξύ των συζύγων παίζει στο Βυζαντινό Δίκαιο ιδιαίτερο ρόλο και στις περιπτώσεις *συναινετικών διαζυγίων*.

Όλοι οι λόγοι διαζυγίου που προαναφέρθηκαν –με εξαίρεση την μοναχική *κουρά* και των δύο συζύγων–, είτε ήταν *υπαίτιοι* είτε *ανυπαίτιοι*, αφορούσαν το πρόσωπο του ενός από τους συζύγους. Ήταν όμως δυνατό η *γαμική διάθεση* να είχε εκλείψει και από τους δύο συζύγους και το διαζύγιο να ήταν *συναινετικό*. Ο Ιουστινιανός, όπως προκύπτει από *Νεαρές* του, δεχόταν αρχικά αυτή τη μορφή διαζυγίου. Αργότερα όμως, προφανώς υπό την πίεση της Εκκλησίας, το απαγόρευσε. Επειδή όμως ήταν αδιανόητο να επιβληθεί σε ανθρώπους υποχρεωτική έγγαμη συμβίωση, δεχόταν τη λύση του γάμου, η οποία, όμως, συνοδευόταν από βαριές περιουσιακές ποινές και τον εγκλεισμό των πρώην συζύγων σε μονές. Η ρύθμιση αυτή προκάλεσε αναμφιβόλως αντιδράσεις και έτσι ο διάδοχος του Ιουστινιανού, Ιουστίνος Β΄, επέτρεψε το έτος 566 και πάλι το *συναινετικό διαζύγιο*. Προφανώς για να προλάβει αντιδράσεις της Εκκλησίας, ο αυτοκράτορας ανέφερε στο *προοίμιο* της *Νεαράς* του, ότι υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες, χωρίς να συντρέχει κάποιος νόμιμος λόγος διαζυγίου, μεταξύ των συζύγων επενέβαινε ο *σκαίος δαίμων* και τους προκαλούσε *αδιάλλακτον μίσος*, που καθιστούσε αναγκαία τη λύση του γάμου.

Όπως προκύπτει από τις πηγές, η *Νεαρά* πρέπει να ίσχυσε για περισσότερα από 100 χρόνια. Το έτος 691/692 όμως η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος (βλ. 8.2.5) απείλησε με βαριές εκκλησιαστικές ποινές όσους έλυναν τον γάμο τους χωρίς συγκεκριμένο νόμιμο λόγο, ενώ η *Εκλογή* (έτ. 741) κατέστησε, με τον προσδιορισμό *αποκλειστικών λόγων* διαζυγίου, *ουσιαστικά αδύνατο* το συναινετικό διαζύγιο (διότι μόνον για τους *αποκλειστικούς* λόγους, που προβλέπονταν, μπορούσε να λυθεί ο γάμος). Οι άνθρωποι της εποχής βρήκαν, όμως, ένα τέχνασμα, για να παρακάμπτουν την αυστηρότητα του νόμου. Άρχισαν λοιπόν να γίνονται ανάδοχοι των παιδιών τους, δημιουργώντας έτσι μεταξύ τους κώλυμα από πνευματική συγγένεια (βλ. 9.2.2.2), που οδηγούσε σε λύση του γάμου. Για κάποιο διάστημα η πρακτική αυτή φαίνεται ότι υπήρξε ανεκτή, τουλάχιστον από την Πολιτεία. Το έτος 819/820 οι αυτοκράτορες Λέων Ε΄ και Κωνσταντίνος, δημοσίευσαν *Νεαρά*, με την οποία θεσπίστηκαν βαρύτερες κυρώσεις για όσους κατέφευγαν στο παραπάνω τέχνασμα ή γενικότερα συνήπταν δεύτερο γάμο, κατόρθωντας να λύσουν τον προηγούμενο με οποιονδήποτε τρόπο σχετιζόταν με *κοινή συναίνεση*. Μια ακόμα απόπειρα καθιέρωσης του *συναινετικού διαζυγίου* –και μάλιστα με επιχειρηματολογία ανάλογη με αυτήν της *Νεαράς* του Ιουστίνου– γίνεται με την *Εισαγωγή*, η σχετική διάταξη δεν περιλαμβάνεται όμως στον *Πρόχειρο Νόμο* (βλ. 8.2.1.3.1). Έτσι, το συναινετικό διαζύγιο εξαφανίζεται πλέον από το Βυζαντινό Δίκαιο· υπάρχει άλλωστε και αναφορά του *κανονολόγου* Αλέξιου Αριστηνού (12^{ος} αιώνας, βλ. 8.2.5), ότι στην εποχή του το συναι-

νετικό διαζύγιο ήταν απαγορευμένο. Παρ' όλα αυτά, δεν αποκλείεται κάποια από τα διαζύγια που επέτρεπε για *ἀκατάλλακτον μίσος* η Εκκλησία να ήταν εν τέλει *συναινετικά* και οι λόγοι που προβάλλονταν να αποτελούσαν απλές προφάσεις.

9.2.3. Οι περιουσιακές σχέσεις των συζύγων

Όπως και στη ρωμαϊκή περίοδο (βλ. 7.5), έτσι και στη βυζαντινή, στο κέντρο των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων βρίσκεται η *προίκα* της γυναίκας. Αφετηρία για τη διαμόρφωση του βυζαντινού δικαίου της προίκας αποτελεί το ιουστινιάνειο δίκαιο. Σύμφωνα μ' αυτό, η *ηθική* υποχρέωση του πατέρα, να προικίζει τις κόρες του, μετατρέπεται σε *νομική*, αφορά δε –κατ' εξαίρεση όμως– και τη μητέρα. Ως *προικοδότες* εμφανίζονται στις πηγές πολλά πρόσωπα, συγγενικά και μη, ενώ δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις, στις οποίες η ίδια η γυναίκα παραδίδει στον σύζυγό της ως προίκα το σύνολο ή μέρος της περιουσίας της. Παρ' όλα αυτά, κανένας, εκτός από τους γονείς, δεν ήταν νομικά υποχρεωμένος να συστήσει προίκα. Οι συμφωνίες για την προίκα γίνονταν κατά κανόνα γραπτώς και καταγράφονταν στα *γαμήλια συμβόλαια*. Η συνήθεια, να καταρτίζονται *γαμήλια συμβόλαια*, προέρχεται από το ελληνιστικό δίκαιο και θεσμοθετείται με ιουστινιάνεια *Νεαρά*.

Τα *γαμήλια συμβόλαια* δεν περιείχαν, όμως, μόνον τα σχετικά με την προίκα αλλά και άλλες συμφωνίες (αναφερόμενες κυρίως σε αντιπαροχές του άνδρα):

1. Ήδη από τον 4^ο αιώνα εισάγεται στο επίσημο δίκαιο της Αυτοκρατορίας ο θεσμός της *πρόγαμης δωρεάς* ή *δωρεάς λόγω γάμου* (βλ. 7.5). Αρχικά, η δωρεά αυτή είχε την έννοια του *φθορίου ἔδνου*, συνδεόταν δηλαδή με την παρθενία της γυναίκας. Με την ιουστινιάνεια νομοθεσία, όμως, καθίσταται *αντιστάθμισμα* της προίκας, με την οποία έπρεπε να είναι *ίσης αξίας*. Η περιουσία αυτή είχε ως σκοπό την εξασφάλιση της γυναίκας και των παιδιών της, κυρίως σε περίπτωση θανάτου του άνδρα.
2. Σε μεταγενέστερα χρόνια ο σκοπός αυτός καλυπτόταν από το *ὑπόβολον*, που δεν αποτελούσε παροχή κατά κυριολεξία, αλλά ποσό που θα επαύξανε την προίκα κατά την απόδοσή της, σε περίπτωση θανάτου του άνδρα (βλ. 9.2.6.3). Το ποσό αυτό καθοριζόταν αρχικά στο $\frac{1}{2}$ και αργότερα στο $\frac{1}{3}$ της προίκας.
3. Η αντίληψη για την «επιβράβευση» της παρθενίας, πάντως, δεν εξέλιπε. Εθιμικής προέλευσης θεσμός ήταν το *θεώρητρον*, που εμφανίζεται στις γραπτές νομικές πηγές από τον 10^ο αιώνα και μετά. Αυτό καταβαλλόταν *διὰ τὴν τιμὴν τῆς παρθενίας* και περιερχόταν στην κυριότητα της γυναίκας με τη σύναψη του γάμου. Το *θεώρητρον* υπολογιζόταν, επίσης, με βάση την αξία των προικίων και κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο έπρεπε να φθάνει τουλάχιστον το $\frac{1}{12}$ της προίκας.
4. Στο *γαμήλιο συμβόλαιο* καταγράφονταν ακόμη τα *ἐξώπροικα* ή *παράφερνα*, που αποτελούσαν μεν ατομική περιουσία της γυναίκας, αλλά επειδή χρησίμευαν, όπως και η προίκα, στην αντιμετώπιση των αναγκών της οικογένειας διατιμούνταν και έμπαιναν κάτω από τη διαχείριση του άνδρα.

Η συμφωνία για την *προίκα* γινόταν συνήθως κατά την περίοδο της μηνστείας και υλοποιούνταν με τη σύναψη του γάμου. Η ολοκλήρωση της σύμβασης πραγματοποιούνταν, κατά κανόνα, με *υλική παράδοση* των προικίων.

Σύμφωνα με το Ρωμαϊκό Δίκαιο, κύριος της προίκας ήταν ο άνδρας. Σταδιακά όμως επιβλήθηκαν *διαχειριστικοί περιορισμοί*, που οδήγησαν στο να θεωρείται από τον Ιουστινιανό η κυριότητα αυτή απλή «λεπτολογία» του νόμου. Το μεταγενέστερο Βυζαντινό Δίκαιο υιοθετεί, τελικά, την ελληνιστική αντίληψη για κυριότητα της γυναίκας. Διαχειριστής και επικαρπωτής της προίκας παρέμενε, πάντως, ο άνδρας.

Κατά τη διάρκεια του γάμου, όμως, η έννοια της προίκας πρέπει να γίνεται αντιληπτή με ευρύτερο τρόπο, γιατί –όπως τουλάχιστον προκύπτει από τη βυζαντινή νομική πρακτική– κάθε τι που αποκτούσε η γυναίκα λόγω του γάμου, περιερχόταν στη διαχειριστική εξουσία του άνδρα της, αλλά πρέπει να τύγχανε και της *ιδιαιτέρας προστασίας* που είχαν τα προικία. Η προστασία αυτή εκδηλωνόταν, κυρίως, με την απαγόρευση κάθε μορφής απαλλοτρίωσης ή επιβάρυνσης προικίου πράγματος, όπως επίσης με τη νόμιμη σιωπηρή και γενική υποθήκη, που είχε η γυναίκα επί της περιουσίας του άνδρα και η οποία θεσμοθετήθηκε από το ιουστινιάνειο δίκαιο. Για να παρακαμφθούν οι παραπάνω δεσμεύσεις –ώστε, για παράδειγμα, να πωληθεί προικίο ή περιουσιακό στοιχείο του άνδρα– η γυναίκα έπρεπε να δώσει ρητά τη συγκατάθεσή της, αφού πρώτα ενημερωνόταν για τα δικαιώματά της.

Σε περίπτωση *λύσης του γάμου*:

- Η προίκα επιστρεφόταν κατ' αρχήν στη γυναίκα.
- Αν όμως η λύση επερχόταν με διαζύγιο από δική της υπαιτιότητα, σύμφωνα με το ιουστινιάνειο δίκαιο η κυριότητα της προίκας περιερχόταν στον άνδρα ή στα παιδιά, εφόσον υπήρχαν.

- Αν η λύση επερχόταν με θάνατο του άνδρα, η προίκα περιερχόταν στη γυναίκα.
- Αν ο γάμος λυνόταν λόγω θανάτου της γυναίκας, η προίκα κληρονομούταν από τα παιδιά ή τους άλλους κληρονόμους της, ενώ ο σύζυγος αποκόμιζε μόνον *γαμικό κέρδος* (βλ. 9.2.6.3).

9.2.4. Σχέσεις γονέων και τέκνων-Υιοθεσία

Σύμφωνα με το Βυζαντινό Δίκαιο, η δομή της οικογένειας ακολουθούσε κατ' αρχήν το ρωμαϊκό πρότυπο, δηλαδή τη λειτουργία της υπό την εξουσία του πατέρα, εφόσον αυτός ζούσε (βλ. 7.2). Παρ' όλα αυτά, φαίνεται ότι στην πράξη η κατάσταση είχε διαφοροποιηθεί, γιατί τόσο στην *Εκλογή* (βλ. 8.2.1.2) όσο και στην *Εισαγωγή* αλλά και στα *Βασιλικά* (βλ. 8.2.1.3.1, 2) διαπιστώνεται η τάση να ενισχυθεί μέσα στην οικογένεια και ο ρόλος της μητέρας.

Όσον αφορά τη λήξη της πατρικής εξουσίας, εκτός από τους λόγους που προβλέπει γι' αυτήν το ύστερο Ρωμαϊκό Δίκαιο –δηλαδή θάνατο ή έκπτωση του εξουσιαστή, μοναχική *κουρά* του και χειραφεσία ή ανάληψη αξιώματος από τον υπεξούσιο– με την *Νεαρά* 25 του Λέοντα ΣΤ' εισάγεται και ένας επιπλέον λόγος. Πρόκειται για την *ιδιογνωμούσα διαγωγή* του υπεξούσιου. Αυτή, σύμφωνα τουλάχιστον με πηγές μετά τον 11ο αιώνα, δεν προϋπέθετε απαραίτητα χωριστή εγκατάσταση του υπεξούσιου –λόγω γάμου ή και ανεξάρτητα από αυτόν– αλλά μπορούσε να επέλθει και με μόνη τη χορήγηση από τον εξουσιαστή του κληρονομικού μεριδίου, στο πλαίσιο της, πολύ διαδεδομένης στο Βυζάντιο, συμβατικής διάθεσης των οικογενειακών περιουσιών (βλ. 9.2.6.1). Παρά, πάντως, τις αντίθετες απόψεις που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί, νομικά γεγονότα όπως η ενηλικίωση (βλ. 9.2.5) ή ο γάμος, δεν πρέπει να συνεπάγονταν, άνευ ετέρου, τη λύση της υπεξουσιότητας, υπήρχαν όμως σχετικές λαϊκές αντιλήψεις, που έχουν έμμεσα επηρεάσει και γραπτές πηγές του δικαίου, όπως η *Εκλογή* και η παραπάνω *Νεαρά* του Λέοντα.

Όσον αφορά την *υιοθεσία*, ο Ιουστινιανός συγχώνευσε τις δύο ρωμαϊκές μορφές της δηλαδή την κατά κυριολεξία υιοθεσία και την *εισποίηση* (βλ. 7.2) σε μία. Εισήγαγε όμως μία διάκριση: εάν ο υιοθετών ήταν *εξωτικός*, δηλαδή άλλος, εκτός από τον από την πλευρά του πατέρα παππού του υιοθετούμενου, η υιοθεσία ήταν «ατελής» και ο υιοθετούμενος διατηρούσε τους δεσμούς του με την παλαιά οικογένεια και τα κληρονομικά του δικαιώματα.

Σημαντικές αλλαγές στο δίκαιο της υιοθεσίας επέφερε ο Λέων ΣΤ' με *Νεαρές* του. Ειδικότερα, αφενός με τη *Νεαρά* 24, εισήγαγε ως *τύπο* της υιοθεσίας –που μέχρι τότε γινόταν με διοικητικές πράξεις– την ιερολογία και αφετέρου διευρυνε τον κύκλο των προσώπων που μπορούσαν να υιοθετήσουν. Έτσι, με τη *Νεαρά* 26 αναγνώρισε σε όλες τις κατηγορίες ευνούχων (και όχι, πλέον, μόνον σε αυτούς που είχαν καταστεί ανίκανοι για αναπαραγωγή από λόγους υγείας), το δικαίωμα να υιοθετούν, ενώ, με τη *Νεαρά* 27, επέτρεψε την υιοθεσία σε όλες ανεξαιρέτως τις γυναίκες, και όχι μόνον σε εκείνες, στις οποίες δινόταν ειδική άδεια από τον αυτοκράτορα για παρηγοριά, επειδή είχαν παιδιά και τα έχασαν. Η άδεια για υιοθεσία, μάλιστα, δεν θα δινόταν στο εξής από τον αυτοκράτορα, αλλά από τους κατά τόπους διοικητές.

9.2.5. Επιτροπεία

Σύμφωνα με το Ρωμαϊκό Δίκαιο, υπό επιτροπεία τελούσαν οι ορφανοί από πατέρα *άνηβοι* μέχρι την εφηβεία, δηλαδή την ηλικία των 14 ετών για τα αγόρια και των 12 για τα κορίτσια. Από το όριο αυτό και μέχρι τα 25 έτη διοριζόταν γι' αυτούς *κηδεμόνας*. Τη διάκριση μεταξύ *κηδεμονίας* και *επιτροπείας* κατήργησε η *Εκλογή* των Ισαύρων (βλ. 8.2.1.2).

Πολύ σημαντικότερες αλλαγές επέφερε όμως το Βυζαντινό Δίκαιο σε σχέση με την άσκηση επιτροπείας από γυναίκες (βλ. 7.6) και ειδικά από τη μητέρα και τη γιαγιά. Έτσι, το έτος 390 αναγνωρίζεται στις μητέρες η δυνατότητα να γίνονται επίτροποι των παιδιών τους. Ένα βήμα παραπέρα προχωρεί ο Ιουστινιανός, ορίζοντας με τη *Νεαρά* 118 τη μητέρα ή τη γιαγιά ως *νόμιμους επιτρόπους* των παιδιών ή των εγγόνων τους, με τις εξής προϋποθέσεις:

- α) Ότι δεν θα είχε οριστεί άλλος επίτροπος με διαθήκη.
- β) Ότι δεν προχωρούσαν σε νέο γάμο.
- γ) Ότι θα παραιτούνταν από τα ευεργετήματα, που τους εξασφάλιζε η «αδυναμία» του φύλου τους (βλ. 9.2.1).

Ακόμη ευνοϊκότερη για τις μητέρες εμφανίζεται η *Εκλογή*, η οποία ορίζει πως, μετά τον θάνατο του πατέρα, η μητέρα δεν ήταν απλώς *επίτροπος*, αλλά εξακολουθούσε να ασκεί *γονική εξουσία*. Η διάταξη αυτή δεν επι-

βίωσε στο γραπτό δίκαιο. Από πηγές της πρακτικής, ιδιαίτερα του 14^{ου} αιώνα, προκύπτει, πάντως, ενισχυμένη θέση της χήρας μητέρας, χωρίς, όμως, να μπορεί κανείς να υποστηρίξει με βεβαιότητα, αν αυτές οφείλονταν σε επίδραση των διατάξεων της *Εκλογής* ή στις κοινωνικές εξελίξεις.

Μια ακόμη καινοτομία στο δίκαιο της επιτροπείας εισήγαγε ο Λέων ΣΤ΄, ορίζοντας με τη *Νεαρά* 28, ότι οι άνδρες που συμπλήρωναν το 20^ο έτος και οι γυναίκες το 18^ο έπαιναν να είναι υπό επιτροπεία, με την προϋπόθεση, όμως, ότι δεν ήταν μειωμένης διανοητικής ικανότητας και, επομένως, ήταν ικανοί να διαχειρίζονται τις υποθέσεις τους.

9.2.6. Κληρονομικές σχέσεις

Η ρωμαϊκή διάκριση σε κληρονομία κατά το *ius civile (hereditas)* και κληρονομία κατά το *πραϊτορικό δίκαιο (bonorum possessio)* (βλ. 7.7) διατηρήθηκε τυπικά από το ιουστινιάνειο δίκαιο, ήδη όμως από τον 6^ο αιώνα άρχισε σταδιακά να χάνει κάθε πρακτική σημασία. Έτσι, οι κληρονομικές σχέσεις διακρίνονται πλέον απλώς σε κληρονομική διαδοχή από διαθήκη (βλ. 9.2.6.2) και κληρονομική διαδοχή εξ *αδιαθέτου* (βλ. 9.2.6.3). Ιδιαίτερο, όμως, ρόλο στο πεδίο του βυζαντινού κληρονομικού δικαίου έπαιζε η διαδοχή με βάση *κληρονομική σύμβαση* (βλ. 9.2.6.1) και με αυτήν θα ξεκινήσει η εξέταση της παρούσας ενότητας.

9.2.6.1 Κληρονομικές συμβάσεις

Η αποδοκμασία του Ρωμαϊκού Δικαίου για τις συμβάσεις με αντικείμενο την κληρονομική διαδοχή χαρακτηρίζει τόσο το ιουστινιάνειο όσο και το μεταϊουστινιάνειο γραπτό δίκαιο. Η ελληνιστική συνήθεια, όμως, της συμβατικής διάθεσης των κληρονομιών διατηρήθηκε από τη βυζαντινή νομική πρακτική, που την αναγνωρίζει ευρύτατα. Οι κληρονομικές συμβάσεις ενσωματώνονται συχνά στα *γαμήλια συμβόλαια* (βλ. 9.2.3), χωρίς να αποκλείεται η κατάρτιση τους και εκτός του πλαισίου του γάμου.

Μια συχνά εμφανιζόμενη μορφή κληρονομικής σύμβασης αποτελεί η *νέμηση ανιόντος*. Στο Βυζαντινό Δίκαιο η νέμηση εμφανίζεται τόσο ως υπόσχεση για παραχώρηση περιουσιακών στοιχείων από τον γονέα μετά τον θάνατό του όσο και με την, ελληνιστικής προέλευσης, μεταβίβαση περιουσιακών στοιχείων, ενώ αυτός ζούσε ακόμη. Παρά την αποδοκμασία των κληρονομικών συμβάσεων από το «επίσημο» βυζαντινό δίκαιο, η *Νεαρά* 19 του Λέοντα ΣΤ΄ αναγνωρίζει έμμεσα τη νέμηση, προβλέποντας ότι η υπόσχεση του πατέρα, η οποία είχε περιληφθεί στο *γαμήλιο συμβόλαιο* του κατιόντα του και αναφερόταν σε κατάληψη σ' αυτόν ίσης μερίδας με αυτές των αδελφών του, δεν μπορούσε να ακυρωθεί κατόπιν με διαθήκη.

Άλλη, συνηθισμένη στα γαμήλια συμβόλαια, κληρονομική σύμβαση ήταν η *εσωγαμβρία* (πρβλ. τον, μέχρι και σήμερα, χρησιμοποιούμενο όρο *σώγαμπρος*). Ο *εσώγαμβρος* εγκαθίστατο στο σπίτι των γονέων της γυναίκας ως *όμοδίατος, όμοστεγος, όμοτράπεζος και κατά πάντα άχώριστος*, συνήθως με την υποχρέωση να τους *γηροβοσκήσει* και τη συμβατική προσδοκία να τους κληρονομήσει. Στη σχέση της εσωγαμβρίας δεν προβλεπόταν προίκα, αλλά μπορούσε να συμφωνηθεί και τελικά να καταβληθεί, εφόσον η συμβίωση με τους γονείς δεν εξελισσόταν καλά και το νέο ζευγάρι έφευγε από το σπίτι, ενώ ζούσαν ακόμη οι γονείς. Στην περίπτωση, πάντως, αυτή, η κληρονομική σύμβαση καθίστατο ανενεργή και εφαρμόζονταν οι γενικές διατάξεις του κληρονομικού δικαίου.

9.2.6.2 Διαδοχή από διαθήκη

Όπως συμβαίνει γενικότερα με τις βυζαντινές δικαιοπραξίες (βλ. 8.2.3.1), έτσι και οι διαθήκες συντάσσονταν κατ' αρχήν εγγράφως από συμβολαιογράφους (κοσμικούς ή εκκλησιαστικούς) αλλά και από επισκόπους ή απλούς κληρικούς, που είχαν σχετική εντολή από τον επιχώριο επίσκοπο. Υπήρχε, ακόμη, η δυνατότητα να διατυπωθεί η τελευταία βούληση *προφορικά*, αλλά αυτές οι *άγραφες βουλήσεις* συνήθως καταγράφονταν εκ των υστέρων και υπογράφονταν από τους μάρτυρες, χωρίς αυτή καταγραφή να είναι υποχρεωτική. Αυτού του είδους τα έγγραφα είχαν μόνον *αποδεικτικό ρόλο*, γιατί το περιεχόμενο της προφορικής διαθήκης μπορούσε να αποδειχθεί και με ένορκη κατάθεση των μαρτύρων που είχαν παρασταθεί σ' αυτήν.

Προϋπόθεση για την εγκυρότητα της διαθήκης συνιστούσε το να είναι ο διαθέτης *έφηβος* (βλ. 9.2.5). Πέρα από αυτό, απαιτούνταν να έχει και πνευματική υγεία. Ανίκανοι για σύνταξη διαθήκης ήταν οι εκ γενετής κωφάλαλοι, αν όμως είχαν περιέλθει σε αυτή την κατάσταση σε μεγάλη ηλικία και ήταν εγγράμματοι μπορούσαν να συντάξουν εγκύτως *ιδιόγραφη* διαθήκη. Σημαντική για το κύρος της διαθήκης ήταν η παρουσία μαρτύρων, που

αριθμός τους διαφοροποιείται από εποχή σε εποχή.

9.2.6.3 Εξ αδιαθέτου διαδοχή

Τομή στο δίκαιο της *εξ αδιαθέτου* κληρονομικής διαδοχής επέφερε η ιουστινιάνεια *Νεαρά* 118 (έτ. 543), σύμφωνα με την οποία το κληρονομικό δικαίωμα δεν βασίζεται πλέον στη συγγένεια από *αρρενογονία* (*adgnatio*) του ρωμαϊκού *ius civile* (βλ. 7.7) αλλά στη *συγγένεια εξ αίματος* (*cognatio*). Έτσι, οι *Νεαρές* του Ιουστινιανού διαμορφώνουν την κληρονομική διαδοχή κατά τάξεις ως εξής:

- 1^η τάξη: κατιόντες,
- 2^η τάξη: ανιόντες (οι εγγύτεροι αποκλείουν τους απώτερους) και αμφιθαλείς αδελφοί, όπως και τα παιδιά αμφιθαλών αδελφών, οι οποίοι είχαν προαποβιώσει,
- 3^η τάξη: ετεροθαλείς αδελφοί,
- 4^η τάξη: οι υπόλοιποι συγγενείς εκ πλαγίου.

Επειδή ο Ιουστινιανός δεν προέβλεψε κάποιο βαθμό στην *εκ πλαγίου* συγγένεια ως όριο για το κληρονομικό δικαίωμα, θεωρητικά υπήρχε δυνατότητα να βρεθεί πάντοτε κάποιος κληρονόμος και έτσι δεν υπάρχει πρόβλεψη για περιέλευση της κληρονομίας στο Δημόσιο. Όσον αφορά τον επιζώντα σύζυγο, αυτός δεν περιλαμβάνεται στους *εξ αδιαθέτου* κληρονόμους, με βάση όμως το σύστημα *προίκας/πρόγαμης δωρεάς/υποβόλου* (βλ. 9.2.3), τόσο ο άνδρας όσο και η γυναίκα, που χήρευαν, είχαν δικαίωμα σε κάποιο *γαμικό κέρδος*, καθένας από αυτούς, σύμφωνα με την οικονομική του συμβολή στον γάμο, που επηρεαζόταν όμως και από το κατά πόσον είχε αποκτήσει παιδιά και είχε τηρήσει τη χηρεία. Ειδικά, πάντως, για την *άπορη χήρα* το ιουστινιάνειο, αλλά και το μεταγενέστερο, δίκαιο προέβλεψε ένα κληρονομικό μερίδιο.

Η *Εκλογή* των Ισαύρων επιφέρει κάποιες μικρές μεταβολές στο σύστημα των τάξεων, ενώ χωρίς να αναφέρει ρητά κάποιο βαθμό συγγένειας, φαίνεται να προσπαθεί να περιορίσει το κληρονομικό δικαίωμα εκ πλαγίου στους πλησιέστερους συγγενείς. Αν δεν υπήρχε κληρονόμος, την κληρονομία μοιράζονταν η επιζώσα σύζυγος και το Δημόσιο και, αν δεν υπήρχε σύζυγος, περιερχόταν εξ ολοκλήρου στο Δημόσιο. Μετά την *ανακάθαρση των παλαιών νόμων* (βλ. 8.2.1.3), επανέρχεται το ιουστινιάνειο δίκαιο της κληρονομικής διαδοχής, αλλά αναφορές σε κληρονομικά δικαιώματα τόσο του Δημοσίου όσο και του συζύγου εμφανίζονται σε *Νεαρές*, που αφορούν τα *ψυχικά*.

Τα *ψυχικά* ή *μνημόσυνα* αποτελούσαν ποσά, τα οποία δίδονταν σε εκκλησιαστικές ακολουθίες ή αγαθοεργίες, με σκοπό τη σωτηρία της ψυχής του νεκρού. Δύο είναι οι βασικοί νόμοι που αφορούν το ζήτημα:

1. Πρώτον, μία *Νεαρά* του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου (10^{ος} αιώνας). Σύμφωνα με αυτή, όταν κάποιος πέθαινε *άτεκνος* και *αδιάθετος*, η περιουσία του περιερχόταν στους συγγενείς του μόνον κατά τα $\frac{2}{3}$, ενώ το $\frac{1}{3}$ προοριζόταν για τα *ψυχικά*. Αν δεν είχε συγγενείς, το ποσοστό των $\frac{2}{3}$ αποτελούσε κληρονομικό μερίδιο του Δημοσίου.
2. Δεύτερον, με τη λεγόμενη «*Νεαρά*» του *πατριάρχη Αθανασίου* (έτ. 1306, βλ. 8.2.1.4) ρυθμίστηκε επίσης το ζήτημα αυτό. Η «*Νεαρά*» ασχολείται με το ζήτημα σε δύο κεφάλαιά της:
 - Στο πρώτο της κεφάλαιο –το οποίο έχει προκαλέσει πολλές ερμηνευτικές δυσκολίες και αμφισβητήσεις– αναφέρεται στην περίπτωση, που κάποιος πέθαινε *αδιάθετος* και χωρίς κληρονόμους, αλλά υπήρχε επιζών σύζυγος. Τότε η κληρονομία χωριζόταν σε τρία μέρη:
 - ένα για τα *ψυχικά*,
 - ένα για τον σύζυγο και
 - ένα για το Δημόσιο ή, εφόσον ο νεκρός ήταν *πάροικος* (βλ. 9.2.1), για τον χωροδεσπότη.
 - Σύμφωνα με το τέταρτο κεφάλαιό της, εάν μετά τον θάνατο του ενός γονέα πέθαινε και το μοναδικό παιδί, τότε η κληρονομία του χωριζόταν σε τρία μέρη:
 - Το ένα έπαιρνε ο γονέας που επιζούσε,
 - το δεύτερο οι γονείς του νεκρού γονέα και
 - το τρίτο χρησίμευε για *μνημόσυνα*.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, ενώπιον μιας ουσιαστικής αλλαγής στο δίκαιο της *εξ αδιαθέτου* διαδοχής, όπως είχε διαμορφωθεί από τον Ιουστινιανό και μετά, και το οποίο προέβλεπε πως, όταν πέθαινε ο ένας γονέας, κληρονόμος του ήταν το παιδί, αν δε πέθαινε και αυτό, τότε το κληρονομούσε ο επιζών γονέας, αποκλείοντας τους παππούδες ως απώτερους. Το κεφάλαιο αυτό της «*Νεαράς*» επηρέασε πολύ τη νομική πρακτική, τόσο στους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες όσο και στους χρόνους της Τουρκοκρατίας, η δε τριμερής διανομή των κληρονομιών οδήγησε στον χαρακτηρισμό της ως *Νεαράς περί τριμοιρίας* (βλ. και 12.2.3.5).

9.2.7. Το δίκαιο της προτίμησης

Η προτίμησης –δηλαδή το δικαίωμα ορισμένων κατηγοριών προσώπων να έχουν προβάδισμα για την απόκτηση ακινήτων σε περίπτωση εκποίησης τους– αποτελεί θεσμό με ρίζες στην ελληνιστική περίοδο, που ρυθμίστηκε νομοθετικά κατά τον 4^ο και 5^ο αιώνα. Δεν αποκλείεται η προτίμηση να επηρέαζε πάντα τις συναλλαγές στο Βυζάντιο, αλλά κατά κάποιο τρόπο «επικαιροποιήθηκε» το έτος 922 με *Νεαρά* του Ρωμανού Α΄ Λακαπηνού (βλ. 9.1.8), η οποία ορίζει ποια ήταν τα «προτιμώμενα» πρόσωπα και τις προϋποθέσεις για άσκηση του δικαιώματος. Η προτίμηση δεν αφορούσε μόνον αγροτικά ακίνητα και είχε εφαρμογή σε κάθε περίπτωση πώλησης ή άλλου είδους παραχώρησης ακινήτου με αντάλλαγμα, πέρα από τις συγκρούσεις *δυνατών* και *πενήτων*. Βάση για την άσκηση δικαιώματος αποτελούσε η *σχέση προς το ακίνητο*, που, όσο στενότερη ήταν τόσο ισχυρότερο δικαίωμα εξασφάλιζε. Έτσι, πρώτοι από κάθε άλλον ενδιαφερόμενο έρχονταν οι *συγκύριοι* του ακινήτου και (ιδίως μάλιστα, όταν ήταν και συγγενείς) και τελευταίοι οι απλοί γείτονες. Πρέπει, πάντως, να σημειωθεί, ότι η μεταγενέστερη από τη *Νεαρά* νομική πρακτική δεν τήρησε απαρέγκλιτα τις προβλέψεις της, ούτε ως προς τις κατηγορίες των προτιμώμενων προσώπων ούτε ως προς τα διαδικαστικά θέματα, με τρόπο μάλιστα, ώστε μέσα από τις παραβιάσεις να δημιουργηθούν μερικές φορές νέοι κανόνες για τη λειτουργία της.

Βιβλιογραφία

- Βένου, Lisa (2011). *Pour une nouvelle histoire du droit byzantin. Théorie et pratique juridiques au XIVe siècle*. Paris.
- Kazhdan, Aleksandr-Petrovich (Ed.) (1991). *The Oxford dictionary of Byzantium*. New York.
- Κιουσοπούλου, Τόνια (2007). *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την Άλωση*. Αθήνα.
- Μπουρδάρα, Καλλιόπη (Κέλλυ) (2011). *Η διάκριση των φύλων ως κριτήριο στις ρυθμίσεις των νεαρών Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού*. Αθήνα.
- Παπαδάτου, Δάφνη (2008). *Φιλοτιμίας επιτελεύτιοι και η περιουσιακή θέση του επιζώντος συζύγου στο βυζαντινό δίκαιο*. Θεσσαλονίκη.
- Παπαγιάννη, Ελευθερία (1992), (1997), (2010). *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, τ. I: Ενοχικό δίκαιο-Εμπράγματο δίκαιο, τ. II: Οικογενειακό δίκαιο, τ. III: Κληρονομικό δίκαιο*. Αθήνα-Κομοτηνή.
- Παπαγιάννη, Ελευθερία (2006). «Η βυζαντινή προτίμησης», στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα* (επιμ. Α. Λαΐου), τ. Γ΄ σ. 267-281. Αθήνα.
- Παπαγιάννη, Ελευθερία (2013). «Η συμμετοχή του δημοσίου στις κληρονομίες κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Παρατηρήσεις σχετικά με το *αβιωτίκιον*», στο: *ΑΝΤΙΚΗΝΣΩΡ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του* (επιμ. Β. Λεονταρίτου & Κ. Μπουρδάρα & Ε. Παπαγιάννη), σ. 1275-1308. Αθήνα.
- Τρωιάνος, Σπύρος & Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Ιουλία (2010). *Ιστορία δικαίου*. Αθήνα.
- Τρωιάνος, Σπύρος (2014). *Εισηγήσεις βυζαντινού δικαίου*. Αθήνα.
- Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη (2004). *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της βυζαντινής αυτοκρατορίας, 324-1204. Κράτος-Διοίκηση-Οικονομία-Κοινωνία*. Αθήνα.